

KARL MIHKLA

Tartu Kommertsgümnaasiumi eesti keele õpetaja

L ü h i k e
eesti kirjanduse ülevaade
keskkoolidele

I vihk

Vanem kirjandus
Tekstide, ülesannete ja kirjandusteooriaga

Teine, täiendatud trükk

382
III

17722

TARTU KOMMERTSGÜMNAASIUMI VÄLJAANNE.
TARTUS, 1931

2

Tartu Riikliku Olikooli

Raamatukogu

58645

Tartu Kommertsgümnaasiumi toimetised II.

Trükikoda Ed. Bergmann, Tartus.

A-7616

2082
11/11

Vanem kirjandus (1535—1850).

Eesti vanem kirjandus, mis ulatub kaugest orduajast ärkamisaja koidikuni, jaguneb sisult ja algupäralt kolme ossa: 1) kirikukirjandus, 2) ilmaliku kirjanduse algus ja 3) omapärase kirjanduse algeid.

1. Kirikukirjandus (1535—1739).

Vanimad eestikeelsed trükkteosed ja käsikirjad on pärit katoliku ja usupuhastuse ajast, mil ainsaks haridusekandjaks oli kirik. Selle ülesandel hakkasid kirikuõpetajad soetama tõlkimise varal eestikeelset vaimulikku kirjandust, mis aluse pani eesti kirjakeelele ja hiljem tõuget andis ilukirjanduse tekkimiseks.

Üksikuid eestikeelseid sõnu ja lauseosi leidub juba ladinakeelseis raamatuis 13. ja 15. sajandil. Läti Hendriku kroonikas *Origines Livoniae*, mis ilmus 13. sajandi algupoolel, esineb mitmeid muinaseesti nimesid ja sõnu, nagu: *Sontagana* = soo taga, *Hydempe* = hiie pea, *kylekunda* = kihelkond, *maleva* = sõjavägi, *Laula! Laula! Pappi!* jm. 1240. a. ilmunud Taani valitsuse maksuraamat *Liber census Daniae* sisaldab üle 500 kohanime. Samuti on leitud 15. sajandi lõpul väljaantud dominiiklaste kloostiraaamatuist mõningaid eestikeelseid märkmeid. Näiteks: *Myna... tha syno pera tulla* = Mina taha(n) sinu per(r)a tulla; *vxpeyue, appetut* = ükspäev, õpetud jt. Need vanimad eestikeelsed mälestusmärgid omavad ainult keeleteaduslikku ja kultuurajaloolist väärtust.

Esimesi eestikeelseid palveid ja katekismusi. Varasemal katoliku ajal peeti jumalateenistust ladina keeli ja ei lubatud kirikuraamatuid tõlkida eesti keelde. Alles 16. sajandi alul nõudis kirik preestritelt, et nad peaksid jutlust

rahvakeeles ja õpetaksid palveid ja kümme käsku talupoegade lastele nende emakeeles. Samast ajast ongi säilinud käsikirjas meie vanimad eestikeelsed palved: *Isa Meie*, *Ave Maria* ja *Usutunnistus*, millised on Kullamaa kirikuõpetaja Johannes Lelow poolt tõlgitud 1524. ja 1528. aasta vahel ning praegu tuntud *Kullamaa käsikirjana*.

Usupuhastuse saabumisel meie maale hakkasid kirikuõpetajad hoolsamini õppima eesti keelt ja pühakirjast soetama eestikeelseid tõlkeid, et võimalduks pidada rahvakeelseid jutlusi, nagu seda ette kirjutas luteri õpetus.

Kuna algeliseks nõudeks oli kümne käsu tundmine, asuti katekismuse tõlkimisele. Vanimaks eestikeelseks katekismuseks ja ühtlasi **esimeseks eestikeelseks trükiteoseks osutub** saksa jutlustaja Simon Wanratti alasaksa keelne **katekismus**, mille on varustanud eestikeelse tõlkega Tallinna Pühavaimu kiriku õpetaja Johann Kõll. Nimeetatud alasaksa-põhjaeestikeelne katekismus on trükitud **1535. a.** Wittenbergis. Katekismusest on alal hoidunud 11 katkendlikku trükilehte, mis leiutati 1930. a. veebruaris Tallinna arhiivraamatukogust. Selle leiutisega on eestikeelse trükiteose algus jõudnud ette naabermaist¹⁾.

Teised varasemad eestikeelsed katekismused on seni kaotsi jäänud. Katoliku ajal on oletatavasti käsikirjas valminud Saaremaa piiskopi **Kieveli** katekismus (1517.) ja trükis ilmunud Tartu jesuiitidekolleegiumi rektori Busäuse rooma-katoliku katekismus (1586.). Kuid nad nähtavasti hävisid järgneval sõja ja usupuhastuse ajal. Samuti on kaduma läinud katoliku õpetaja Bucciuse eestikeelne käsiraamat *Institutiones Aesthonicae*, mis sisaldanud suurt katekismust, tseremooniade seletusi, katoliku hümned jm. Kindlamaid teateid on Tartu Jaani koguduse õpetaja Franz **Witteni** poolt väljaantud eestikeelse luteri väikese katekismuse kohta (1554.), aga seegi on jäänud kadunuks.

---

1) Esimene soomekeelne raamat — Agricola ABC-raamat — ilmus 1542.; leedukeelse esikraamatuna trükiti luteri katekismus a. 1547 ja lätikeelne katoliku katekismus — 1585.

Katke Wanradt-Kõlli katekismusest a. 1535.

Synu tachmas fundnüt kuth taywas / nynda faes
maapeel.

Nynda muysta ¹⁾ je kolmandes palve / Urmas Issa
erafeelda synu arman tachman faes ²⁾ / medy lehasen furyan
tachman / Nynd sen furyan fudun / **mea** meil sündnüt
on / Seysa faes armas Issa jedda föhenrettyd ³⁾ / nind jedda
ylma wasta / feyfeses mea synu Sumalan auwu nind tach-
mas eb tahja / Myndpereft meye emme wöy / ech meddy
motlusten / ech tachman faes / meyst omaft henest / mued /
kuth synu tachmad wasta ygfer ⁴⁾ feyftma synd needma...

Ülesanne 1. Lugege see katke nüüdiskeeles. Nimetage sõ-
nad, mis täpsalt vastavad praegusele kirjaviisile. Missuguseid häälikuid
märgitakse -y-ga? Kuidas märgitakse pikki täishäälikuid? Missugused
eesti häälikud täiesti puuduvad? Missuguse käände lõpul on -n?
Tooge näiteid kaasaütlevast käandest. Millega seletub -ü- esinemine tei-
ses silbis (sündnüt)? eitav partikkel *emme*?

Vanimaid jutlusi. Kujuka ülevaate 16. sajandi lõpu-
poolsest kirikukeelest annavad Tallinna Pühavaimu kiriku
õpetaja **Georg Mülleri 39 eestikeelset jutlust** (1601—1606).
Eestikeelse teksti kõrval esineb jutlustes saksa- ja ladina-
keelseid tsitaate ja märkmeid. Jutluste trükkitoimetaja
V. Reimanni arvamus mööda on G. Müller kasustanud neid
jutlusi mustandina jutlustamisel, kusjuures ta võõrkeelsed
osad tõlkis eesti keelde. Sisult on Mülleri jutlused huvita-
vad ja elamusrikkad. Aine käsitusel lähtub jutlustaja kiri-
kulaulest ja piiblisalmest, aga põimib pühakirja seletustesse
põnevaid ja haaravaid lugusid elust. Ta kirjeldab loodus-
õnnetusi, kujutab katku koledusi ning piinu, jutustab sõja
viletsustest, sajatab katoliku preestreid ja manitseb vagu ning
patustunuid tänulikkusele, tuues eeskujuks pühakuid ning
kuningaid ja tsiteerides antiikseid kirjanikke. Meisterlikult
ja kindla kava järele on Müller oma jutlused üles ehitanud.

1) muysta = mõista, saa aru; 2) arman tachman faes = armsa
tahtmisega; 3) föhenret = kurivaim; 4) ygfer = ikka.

Palju puudulikumad ja üksluisemad on Põhja-Eesti pastori ja praosti Heinrich Stahli jutlused, mis ilmusid ühes saksakeelse tekstiga neljaköitelises jutluseraamatus *Leyen-Spiegel* (Võhikute-peekel) a. 1641—1649. Need jutlused on kuivad pühakirja seletused, milles pole elamust ega isiklikku värvingut. Ka keelelt on Stahli jutlused saksapärasemad ja vigasemad Mülleri omist. Kuid et nad trükis ilmusid, siis leidsid nad rohket tarvitamist kirikuõpetajate poolt 18. sajandi teise pooleni. Kuna H. Stahli peale jutluseraamatu ilmusid trükis mitmed kirikuraamatud ja esimene eesti keele grammatika, jäi ta „kõigile eesti kirjakeele tarvitajale pikemaks ajaks kõikumatuks autoriteediks“ (E. biogr. leks.).

G. Mülleri jutlused aga püsivad vanima kirikukeele mälestusmargina ja osutavad, et juba 16. sajandil oli välja kujunenud enam-vähem kindel tarvitamisviis eesti kirjakeeles. Pealegi võib neis süvendatud vaatlusel aimata kunstikavatuslikke püüdeid.

Katke G. Mülleri 30. jutlusest 1. nov. 1605.

Laevuri töötus.

Wir sollen nicht thuen wie iener Schiffman, da er auff dem Meer in großer gefahr war, nicht motlis, eth täma oma Laiva nicht feicfede ts¹⁾, te Laiva siiddes ollit, piddy hukka menema, fier [er] nieder auff seine Knie, rieff S. Nicolaum²⁾ an, nicht palvus, Ach sina Zumal Nicolae, Kuy sina mind sesinage Laiva, Hüide³⁾, nicht feic nedtsamat, te minu ts Laiva sid: omat, hästi nicht terwe ülleatvitat, Ny pea kudit mina Maa päle tulle, syß taha mina sinu autvug üß sesarn fuhr Mechewaa⁴⁾ Küynla lasche teha, kudit sesinane Mastpuh⁵⁾ on. Wie solchs sein Sohn, d' hind' ihm kniete, höret, paiatis täma halleda Süddame ts: Ey lieber Vater, wor wollen wir souiel wachs nemen? Dem antwortet d' Vater: Olle rahtwul minu mein Sohn, tomen wir nur zu Lande, wir wollen die Wachskerze klein genug machen. . .

1) feicfede ts = kõikidega; 2) S. Nicolaum = püha Nikolai (pöördumine pühaku poole); 3) Hüide = varandus; 4) Mechewaa = meevaha; 5) Mastpuh = mastipuu.

Ülesanne 2. Saksakeelsed osad tõlkides kirjutage see katke praeguses kirjakeeles **kirjandusloo vihku**. Tutvunud Juhan Liiva jutuga *Peipsil* ja Koidula jutukatkendiga *Loigu perenaine* (vt. poeetikas) võrrelda neid laevuri looga. Missuguseid ühiseid ja erinevaid jooni on antud kolmel jutukatkendil? Tuletage meelde, kas olete kuulnud sellist anekdooti rahvasuust, ja kirjutage see kirjandusloo vihku. Missugused kaks vastolulist momenti esinevad sellelaadilistes juttudes? Millega seletub selle motiivi sagedane esinemine kirjanduses? Tutvuge motiivi küsimusega (vt. poeetika).

Kodu-, kiriku- ja lauluraamatuid. Et hõlbustada saksa soost kirikuõpetajaile jumalateenistuse pidamist rahvakeeles, hakati 1630. aasta paigu Põhja- ja Lõuna-Eestis toimetama vastavaid saksa-eestikeelseid käsiraamatuid. **Heinrich Stahli** sulest ilmus säärane **põhjaeestikeelne *Hand- und Haussbuch*** (Käsi- ja koduraamat) neljas osas 1632—1638. Nimetatud raamat sisaldab 5 peatükki, palveid, 144 kirikulaulu (osa laule on kaastöölised tõlkinud), evangeeliume, epistleid, õpetusi jm. **Stahli „Käsi- ja koduraamat“ on esimene tervikuliselt alalhoidunud eestikeelne trükkteos.** Erilist tähelepanu väärivad II osas avaldatud kirikulaulud, mis on vanimad eesti keeles. Värsimööduliselt on need laulud äärmiselt puudulikud, mille tõttu oli neid võimatu laulda ¹⁾).

Samal ajal (1632.) andis välja **Joachim Rossihnius**, Sangaste-Laatre õpetaja, samasuguse käsiraamatu **lõuna-eesti keeles** pealkirjaga *Catechismus Dr. Martini Lutheri, Evangelia und Episteln*. Käsiraamatu keel on pisut varjundirikkam ja puhtam, kuid üldiselt väga sarnane Stahli keelega. Nähtavasti on mõlemad kasustanud ühist käsitsikirjutatud allikat.

Stahli ja Rossihniuse käsiraamatute alusel tekkis kaks teineteisest erinevat kirikukeelt — Põhja- ja Lõuna-Eesti oma.

---

1) Pole imeks panna, et G. Müller hurjutas koguduse laulu 11. jutluses: „...monikat laulwat ehk maekawat, kudd ned rumalat Lambat segkamesse“.

Au, kiitus olgu igavest.

H. Stahl.

J. Rossihnius, 1632.

Ukpeines Jummalal üllewel
olcut auw / ninc tenno temma
armo eddes / semperrast eth
nüdt ninc eddespeite ennamb/
meid ep lihctotap üchtefit wig-
ga / üx heh meel Jummalal
meist on / nüdt on suhr rah-
wo ilma jellesietmatta¹⁾ / fei-
del wainul on nüdt üx oß.

Ußines Jummal üllewen olcto
auw, Ninc tenname temmä
armo eddes, Seperräst eth nüdt
ninc eddespeiti ey ennamb,
meit lifuta ey woß ütfeft
wigga, üß hä mehl jummalast
meiest om, nüdt om suhr
raivo ilma jellesjetmäta¹⁾, fidil
Wajnläfil om nüdt üß oßa.

Ülesanne 3. Võrreldes mõlemaid salme kriipsutage alla eri-
nevad häälikühendid ja vormid Rossihniuse tekstis. Missugused lõuna-
murdelised jooned esinevad Rossihniuse keeles? Millega seletub mõle-
mate salvide suur sarnasus?

Laulus „Au, kiitust olgu igavest“ vaheldub järjekindlasti lühike silp
pikaga — — — — —; 1., 3., 5. ja 6. värsis (laulureas) esineb 8
silpi; 2., 4. ja 7. värsis 7 silpi. Määrake Stahli ja Rossihniuse värsside
silpide pikkused ja arv ning võrrelge antud andmetega. Laulus „Au, kii-
tus olgu igavest“ esineb korrapärane rõhuliste silpide vaheldus rõhututega,
s. o. kindel rütm. Kas võib märgata rütmi Stahli ja Rossihniuse sal-
mides? Missugused puudused olid Stahli ja Rossihniuse kirikulauludel
ja millest sõltus koguduse lauluoskamatus?

Õppida üldjoontes rütm ja värsimõõt.

Kuna Stahli värsimõõduta kirikulaulud ei suutnud oma
otstarvet täita, tegi Tallinna energiline piiskopp Ihering
Põhja-Eesti õpetajaile — H. Gösekenile, R. Brocmannile,
G. Salemannile ja M. Gilläusele — ülesandeks Stahli käsi-
raamat parandada ja uuendatult trükki toimetada. Raamatu
redigeerijad, kes tundsid saksa värsiõpetust, pöörsid pe a-
tähelepanu kirikulauludele. Nad jätsid kõrvale
Stahli laulud ja tõlkisid ise saksakeelsed laulud vastavas
värsimõõdus ja riimis eesti keelde. Keeleliselt nad tegid
vähe parandusi. Suurima osa lauludest tõlkis H. Göseken.

1) jellesietmatta, jelles jetmäta = järelejätmata.

Raamat anti välja lauluraamatu kaustas ja ilma saksakeelse tõlketa 1656. a. Seda *Käsi-, kodu- ja kirikuraamatut*, mille väljaandja oli kirikuõpet. Abr. Winkler, kutsutakse esimeseks **põhjaeestikeelseks lauluraamatuks**.

Tartukeelne *Laulu- ja palveraamat* ilmus pärastise Puhja õpetaja **Adrian Virginiuse** poolt a. 1685. Selles avaldatud kirikulaulud on meetriliselt ja rütmilt ebatäpsad.

Viimane, **Joh. Hornungi Koddo ning Kirgo Ramat** (1695) pälvib erilist tähelepanu oma rahvapärase ja ühtlase keele poolest. „Siin leiame esimest korda tõsist eesti keelt. Küll ei ole ta vigadeta, — kuid igalpool ilmub tõsine püüdmine just nõnda kirjutada, nagu eestlane räägib“... (Ed. Ahrens).

1. Helfft mir Gottes Güte preisen.

H. Göfelen. Lauluraamatust 1656.

Nühdt Sumla Armo fihtem	O moistatem doch Süddas
O Risti Rahwas feik /	Needt armat Sumla Tõhdt /
Nind feidest Süddast hühdem /	Kui armsast meitet piddas /
Seft nüdt on oke Alig;	Mis meitel teggi Hēhdt;
See oigke Alig on nühdt;	Dch olko Meele sees!
See Ahst on Oga iwotnut /	Kui Summal Hēhdt on annut /
Se uhs on meile totnut ¹⁾ ;	Keik Kurja wasto pannut /
Sihs jettē iwannat Sühdt.	Nind hoidnut kahjo ees . . .

2. Christus der uns feelig macht. *se*.

J. Hornung. 1694.

Kristus meie Onnistus /	2. Aetis jure andis Suud /
Reigest Battust wagga /	Kui üks kawival Pettis /
Sind se kurri Roggodus /	Peetrus / ninda kui feik muud /
Osēl ajas tagga /	Siis sind mahha jättis /
Kui sa ollid pallumas /	Allekohhus Hult sind wiis
Nähti Werre Higgi /	Sure Kohto ette /
Kui sind Engel finnitās /	Naersid sind / ja pekfid siis /
Tulli Judas liggi.	Sundsid Surma Kätte ...

1) totnut = tõtanud.

Stahli keel
 Ülesanne 4. Missuguse autori keel esineb Gösekeni kirikulaulus? Võrrelge esitatud laulude keelt. Kuidas märgitakse mõlemas pikki vokaale lahtises ja kinnises silbis? lühikesi konsonante teise silbi alul, lühikeste vokaalide vahel? Kas mitte-eestilised tähed leiduvad mõlemate autorite tekstis? Kumma autori kirjaviis on ühtlasem ja selgem?

Määrake mõlemate laulude värsimõõt. Kirjeldage Gösekeni ja Hornungi kirikulaulude värsimõõdulist erinevust Stahli ja Rossihniuse lauludest. Jälgige Gösekeni ja Hornungi laulu riimi. Kriipsutage ühesuguselt alla riimuvad sõnad. Missugused riimid esinevad neis lauludes?

Korrata riim.

Esimesed eesti grammatikad. Eesti algse kirjakeele kujunemist mõjustasid suurel määral kiriklikkude käsiraamatute kõrval vanimad eesti keeleõpetused, mida umbkeelsed kirikuõpetajad kasustasid õpiraamatuina eesti keele omandamisel.

Esimese tallinnamurdelise grammatika *Anführung zu der Estnischen Sprach* avaldas tuntud kirikuraamatute autor H. Stahl a. 1637. See keeleõpetus on koostatud saksa grammatikate eeskujul ja sisaldab rohkesti mitte-eestilisi sõnakujusid. Raamatu lõpul (lk. 34—134) leidub saksa-eesti sõnastik, mis on esimene sellesarnane. Joh. Gutsclaffi lõunaestikeelses grammatikas (1648), mis on täielikum Stahli omast, käsitletakse esmakordselt sõnade astmehaheldust (Meggi-Mäje, Kuld-Kulla, Poick-Poja). Järgmises, Heinr. Gösekeni grammatikas (1660) saab alguse eesti tuletusõpetus. Täieliku pöörde eesti kirjaviisi toob **Joh. Hornungi** *Grammatica Estonica* a. 1693. Selles antakse kindlad juhised häälikute märkimise kohta sõna alul, sees ja lõpul. Näiteks soovitatakse pikki vokaale järjekindlasti kirjutada kinnises silbis kahekordselt ja lahtises ühekordselt (**Juur** — jures). Hornungi grammatikaga lõpeb kauakestnud vigane kirjaviis ja eesti kirjakeel omandab ühtlase ilme. Täiesti jäetakse välja eesti kirjakeelest h pikendusmärgina ja võõrapärased tähed c, f, x, y ja z. Hornungi grammatika osutab ka käänamise ja pööramise alal suurt edusammu. Siin ei tarvitata enam *saama* abil tuletatud pöördvorme ja esitatakse rahvakeeles kuuldud õigeid i-mitmuse vorme, mida vähe tunti varasemais grammatikais. Ka lauseõpetuse alal tuuakse kujukaid näiteid. Vähem tunnustust on leidnud A. Thor Helle eesti keeleõpetus (1732), milles leidub ainult mõningaid uuendusettepanekuid. Nimelt soovitatakse tarvitada vorme *hea*, *pea*, *seal* ja substantiive kirjutada väikese algustähega.

Eespoolnimetatud saksa- ja ladinakeelsed grammatikad rajavad aluse üldjoontes eesti keeleõpetusele. Suurimat tähtsust omab neist J. Hornungi grammatika, mis algatas uue normitud ja ühtlustatud kirjaviisi.

Näide nimisõna käänamisest ainsuses:

H. Stahl	J. Hornung
Nom. üg Jummal	Nom. Jummal
Gen. õhest Jummalast	Gen. Jummal
Dat. õhel Jummalal	Dat. Jummalasse
Acc. õhe Jummal	Acc. Jummalad
Voc. O üg Jummal	
Abl. } õhest Jummalast	Abl. } Jummalast Jummalalt Jummalasse Jummalas
} õhelt Jummalalt	

Ülesanne 5. Missugused võõrad käändvormid ja käändelõpud esinevad Stahlil ja Hornungil? Mitut õiget käändvormi tunneb Stahl? Hornung? Iseloomustage Hornungi uuendatud kirjaviisi (vt. tekstid lk. 9 ja 19/20). Kas artiklid *see* ja *üks* on omased eesti keelele? *Siin*

Trükitud rahvaluuletooteid. Keeleliste nähete kõrval on H. Göseken ja A. Thor Helle oma grammatikate lõpus avaldanud rahvasuust ülestähendatud vanasõnu ja mõistatusi. See osutab, et saksa pastorid juba varakult jälgisid rahva suulist vanavara ja kombeid. Eriti paelus nende tähelepanu ebausk, mille vastu nad agaralt võitlesid. Rahva ebaususe kommete ja toimingute kohta kirjutasid J. Gutsclaff ja Joh. Forselius üksikasjalised ülevaated (a. 1644 ja 1685). Ka üksikuid rahvalaule avaldati trükis. Nii ilmus Kelchi „*Liefländische Historia's*“ 1695. a. *Jörru! Jörru! jooks Ma tullen?*, mida peetakse esimeseks trükitud eesti rahvalauluks. Teine trükitud rahvalaul — *Tule tenne Titerken* — on avaldatud Brandi reisikirjeldises a. 1702.

Esimene trükitud eesti rahvalaul 1695.

Jörru! Jörru! jooks Ma Tullen?	Eile olin Ella ürginesse
Erra tulse Ellafen.	Nüht ollen Wirbi wiiefesse
Nichts ep ella eile tulnut:	Tulle Home Homifulla . .

Esimesi trükitud vanasõnu.

H. Göseken 1660.

Rus on teggiat / sehl on neggiat.
Sedda hajab Herja fajtvo fiffe.

A. Thor Helle. 1732.

Kes fibbedat kannatab, se maggufat maitseb.
 Nougat tööd tehhasse, ei sure väega.
 Te õigust, siis find fidab Jumal ning innime.

Mõistatusi.

Arvata mis se on: mis muldas ei mädane, wees ei uppu ja tülles ei põlle.

Pitsem puud, pitsem maid, mädeldam ma rohto.

Ülesanne 6. Missugune värsimõõt esineb eesti rahvalauludes? - Määrake esimese trükitud rahvalaulu värsimõõt. Mis tähtsust omavad vanasõnad? Millega õigustub pastorite võitlus ebausust vastu?

Uned Testamendid ja Piibli tõlkimiskatsed. Siinsete vaimulikkude peapüüdeks oli Piibli tõlkimine eesti keelde. Küsimuse algatas 1645. a. Tallinna piiskopp J. Ihering, kuid tegusalt teostama hakkas suurt kavatsust Liivimaa superintendent **Johann Fischer**. Kuningas Karl XI andiski nõusoleku ja a. 1684 saabus kuninglik käsukiri tõlkida Piibel tallinna ning tartu keelde, milleks saadi toetust 800 taalrit. Tõlkimistöö korraldus usaldati Fischeri hoolde.

Fischer oli varem eeltöid alanud ja tartukeelse Piibli tõlkimise teinud ülesandeks õpet. Adrian Virginiusele. Tõlkimine edenes kiiresti ja juba 1686. a. ilmus **Adr. Virginiuse** sulest *Wastne Testament*. Nähtavasti oli tal abiks ta isa, Kambja õpet. Andreas Virginius, kes oli paremaid eesti keele tundjaid. Hiljem valmistas Adrian Virginius oma isaga tõlke Vanast Testamendist kuni Hiiobi raamatu 42. peatükini. Vastse Testamendiga pääses esikohale lõuna-eesti kirjakeel. See teos, milles esmakordselt esineb puhastatud kirikukeel, on tähtsaimaid monumente eesti vanemas kirjanduses. Vastne Testament soodustas mitmeti põhjaeestikeelse testamendi ilmumist.

Et Piiblit tallinna murdesse tõlkida, kutsus Fischer Põhja-Eesti pastorid konverentsidele. Esimene piibli konverents peeti a. 1686 Lätimaal Lindenhofis, teine aasta hiljem

Pilistveres, kuna kolmas, Tartus kavatsetav konverents jäi pidamata. Konverentsid ei annud soovitud tagajärgi. Valminud Uue Testamendi käsikirja ¹⁾ läbivaatamisel tekkisid teravad lahkkelid keele ja teksti pärast. Tallinna õpetajad soovitasid Stahlil vigast keelt ja luteri algteksti, kuna elava rahvakeele tundjad B. G. Forselius, Adr. Virginius ja J. Hornung kaitsesid uuendatud kirjaviisi ja konverentsi juhataja Fischer nõudis tõlke läbivaatamist kreekakeelse teksti alusel. Teksti suhtes jõuti teisel konverentsil kokkuleppele. Käsikiri kontrolliti kreekakeelse teksti järel ja Fischer andis Uue Testamendi Joh. Hornungile ümber kirjutada. Järgmisel aastal tegi Hornung ühes Virginiusega Pilistveres läbivaadatud käsikirja alusel Uue Testamendi tõlke, mille nad loovutasid Fischerile. Aga kirikuülem Fischer ei suutnud Piibli tõlkimistööd lõpule viia.

Uus superintendent Bergius tegi Palamuse, Pilistvere ja Suure-Jaani õpetajatele kohuseks ümber kirjutada Hornung-Virginiuse tõlge, et seda trükki toimetada. Kuid neil ei olnud võimalust oma ülesannet tol korral täita. Tartu langemisel a. 1704 põgenesid nad Tallinna, kus nad alles võisid asuda ühes Tallinnamaa vaimulikkudega õpet. Eberhard Gutsleffi juures Uue Testamendi tõlke revideerimisele ja puhtakskirjutamisele. *Uus Testament* valmis ühise töötulemusena „ilusasti puhtaks kirjutatuna“ 1705. a. ¹⁾. See teos on alal hoidunud Stokholmi kuninglikus raamatukogus ja nimetatakse *Stokholmi käsikirjaks*.

Põhjasõja ja katku vaibudes jätkusid uue hooga Uue Testamendi trükkitoimetamistööd. Selleks pakkus kaasabi Tallinna kirjastaja Brendeken. Käsikirja korraldas trükivalmis Kullamaa õpetaja **Heinrich Gutsleff** ja põhjaeestikeelne

---

1) Mille nähtavasti valmistas Läänemaa praost H. Göseken Iheringi ülesandel.

1) Vt. A. R. Cederbergi artikkel „Eesti Keeles“ 1927, lk. 60—66.

Uus Testament ilmus 1715. a. Selle teose saksakeelses ees-sõnas antakse esimene ülevaade eesti kirjan-dusloost.

Katke testamentidest.

Evangelium neljandel pühäl Peiväl / per-räst folme funninga Püha: (Matt. VIII pt.)

Wastne Testament 1686.

Nink fui temmä Laiva
sisse aste / sis lägitwa temmä
Jüngre temmä perrä.

24. Nink nähe / suhr Luist
tõssi Jerwe pähl / nida et
tah se Laivo Lainist saije fat-
tetus: Ent temmä maggas.

25. Nink ne Jüngre astsiwa
temmä mannu / nink errätiwa
tedda ülles / nink ütliwa: Is-
sand / atwiwita meid / meije
lähme huffa.

26. Sis üttel temmä neide
wasta: kuis teije ni pelglikko
ollete / teije weiko Usija? Nink
tõssi ülles / nink ähwiwärd
sedda Tuhld nink sedda Jer-
we; sis saije kohalt wait.

Uus Testament 1715.

23. Ja fui temma Laewa
astus / siis läksid temma Jüng-
rid temma järrele.

24. Ja waat / siis tous suur
Tuul Järiwe pääl / ninda et
se Laew Laenedega katteti /
aga temma maggas.

25. Ning need Jüngrid ast-
sid temma jure / ja ärratasid
tedda ülles / ja ütli: Issand
aita meid / meie lähheme
huffa.

26. Siis ütles temma nen-
de wasta: Mispärrast teie
ninda arrad ollete / teie Nõd-
ra-ussuliffed? ja tous ülles /
ja ähwerdas Tuult ja Järiwe /
siis sai se foggone waigfeks.

Ülesanne 7. Jälgige lõunamurdelisi keelendeid, võrreldes neid põhjaeestilistega. Otsige näiteid vokaalharmonia kohta. Käsitlege võõra-päraseid vorme ja sõnade järjestust. Kummale tekstile kuulub teksti pealkiri?

Piibel. Peale Uusikaupunki rahulepingut a. 1721, mille alusel Eestimaa liideti Venemaaga, püstitati uuesti Piibli tõl-kimise küsimus. Tallinnamaa konsistoorium nõu pi-danud Liivimaa õpetajatega, otsustas Piibli välja anda põhjaeestikeelsena. A. 1732 hakkas Jüri õpetaja **Anton Thor Helle**, kes oli hea eesti rahvakeele ja heebrea keele tundja, saadud ülesandel Piiblit trükki toimetama. Töö juures olid tal kaastöolistena abiks: Uue Testamendi

trükkitoimetaja Heinrich Gutsleff, Tallinna õpetaja Vierorth ja Eberhard Gutsleff. Käsikiri valmis 1736. a. ja anti Liivimaa kubernerilt saadud laenuga trükki. Korrekture luges kooliõpetaja Biek, kes kahjuks käsikirjast kinni ei pidanud ja saksapäraseid keelevigu raamatusse pöetas. Piibli trükkimine jõudis lõpule kolme aasta pärast ja **1739. a. ilmus eestikeelne *Piibli Ramat*.**

Selle kapitaalse teosega ühtlustus ja fikseerus eesti kirjaviis. Tartu kirikukeel jäi kõrvale ja **põhja-eesti murre** võeti tarvitusele eesti **ühiskirjakeelena**.

Katke Piiblist.

Alpofritva.

Need on nifuggused ramatud / mis ep olle kül ni kalliste petud
fui pühha Kirri; agga ommeti head on luggeda / kust innimenne fa iwoib
tasfo sada.

Judit Ramat. — 10. Peatük.

Judit lähhäb Olowernessse Ieri.

1739.

1. Ja se sündis, kui Judit lõppes Israeli Summala pole
tisendamaft, ja teif needsinnatsed sannad fai wäljaräfinud.

2. Loufis temma maast üles, ja kutsus omma üm-
mardajat, ja läks alla sinna kotta, kuhho ta hingamisfe
päitwil ja omma Pühhade aeges iwibis.

3. Ja heitis kotti-riet ennese ümbert ärra, mis temma
felgas olli, ja panni omma lesse-riet peält ärra, ja pessis
omma ihho ülleüldes, ja woidis ennast passjo fälwiga, ja
seadis omma juukse, ja panni tanno ennese pähhä, ja
panni omma illusad rided felga, misga ta olli ehhitud,
omma mehhe Manasse ello aeges.

4. Ja panni kingad ennese jalga, ja ehhtas ennast
kää ja kaela fedidega, förmustega, förwä-röngastega, ja feige
omma illusa ehtega: ja ta teggi ennese filmad iwägga illu-
faks, et ta pididi meeste filmad ärrapetma, fes ial temma
peäle pididi waatma.

5. Ja omma ümmardajale andis temma ühhe naht-
lehtri winaga, ja kruusi ölliga, ja täitis ühhe kotti jahhoga ja

ivigifakkudega, ja puhta leibadega, ja mähkis feit riistad
fokfo, ja panni tema selja peäle.

10 — — — — — Ja Judit läks wälja, temma isä, ja ta ümmar-
daja teinmaga, ja linna mehhed waatsid temma järrele, fenni kui ta mäe-
alla, ja orrust läbi läks, et tedda ei saand enam nähha.

20 Siis läksid Olotvernesse üllemaad teenrid, ja feit temma jussa-
fed wälja, ja wiisid tedda telgisse.

21. Ja Olotvernes hingas ommas wodis fardinide tagga, need
ollid purpurist, fustlast, Maragdi ja kallist fitowidest, mis ollid siäse footud.

22. Ja kui nemmad temmale ütlesid Juditist, tulli temma telgi-
oue, ja lampid hõbbe-faušide fees tanti temma ees.

23. Agga kui Judit temma ja temma fustlaste ette tulli, pannid
nemmad feit temma illusa näo immeks, ja temma heitis filmili mahha,
ja fumardas temma ette; agga temma fustlasted tõstsid tedda üles.

Ülesanne 8. Käsitlege, kuivõrt erineb esimese Piibli keeli
praegusest kirjakeelest. Missugused arhailised (vanamoelised) jooned on
omased piibli stiilile? Võrrelge piibli väljendusviisi Aino Kalda novelli
„Barbara von Tisenhusen“ stiiliga. Tutvuge üldjoontes **stiiliga**.

Lugege läbi Piiblist Juuditi raamat ja kirjutage karakteristik Juu-
ditist kirjandusloo vihku. Kes on käsitlenud Juuditi tüüpi eesti kirjan-
duses? saksa kirjanduses?

Eesti kirikukirjandus oma kahesaja-aastaselt kestusel
(1535—1739) on arenenud pikaldaselt, kuid pidevalt tõus-
vas suunas, alates katolikuaegsete puudulikkude palvetõlge-
tega ja jõudes haripunkti Piibli ilmunisega. Käsikäes vai-
mulikkude **kirikuraamatutega kujunes eesti kirjakeel**
kordkorralt **rahvapärasemaks, ühtlasemaks ja**
täielikumaks. Seepärast omab kirikukirjandus põhilist
väärtust meie kirjakeele arenguloos.

Silmapaistvamaid kirikukirjanduse soetajaid ja eesti
kirikukeele põhjendajaid ning arendajaid olid: Põhja-Eestis
H. Stahl, J. Hornung ja A. Thor Helle; Lõuna-Eestis
J. Rossihnius ja Adr. Virginus. Nimetatud kirjameestest
võib täie õigusega pidada **Joh. Hornungit eesti rahvapärase**
ja normitud kirikukeele isaks.

Meie kirikukirjanduse õitsenguks oli usupuhastuse aeg,
mil tärkas ka ilmalik kirjandus.

2. Ilmaliku kirjanduse algus (1637—1817).

A. Luuletised.

Juhuluuletised. Esimesed ilmalikku laadi, värsikatsed võrsusid eesti kirikuraamatute sünniaastail 17. sajandi esimesel poolel. **Tallinna** oli kogunud kirjanduseharrastajaid saksa haritlasi, kes tähtsamate perekondlikkude sündmuste puhul **uudusena** hakkasid sepitsema **eestikeelseid** laule ja salmikuid. Teoreetilisi juhendeid selleks saadi saksa lüürikult Paul Flemingilt, kes viibis 1635—36. Tallinnas. Fleming, olles saksa kirjandusteoreetiku Opitzi kooli algupärasem luuletaja, tutvustas Opitzi värsitehnilisi uuendusi, nagu rõhuoludele põhinevat värsimõõtu ja kuuejalgset aleksandriini, Tallinna luuleharrastajaile. **Opitzi** värsijuhised leidsid pooldamist ja juhuluule kujunes Eestis rohkesti viljeldavaks.

Tähtsamaks juhuluuletajaks oli kirikuõp. **R. Brocmann**, kes julges sakslastest esimesena ülistada hüljatud maarahva keelt. Brocmanni **esimene juhuluuletis**, mis pühendatud Mustapäädeklubi vanema H. v. Hövelni pulmapäevaks, ilmus 1637. a. — CARMEN ALEXANDRINUM ESTHONICUM AD LEGES OPITIJ POËTICAS COMPOSITUM.

(Opitzi poeetika reeglite järele koostatud eestikeelne luuletis aleksandriinis.)

Ki õnnis on se Mees / ke Issa pehle lohtap / **1637.**
(Ke teiehes Paigtas on) ning Onne jerrel ohtap /
Kumb Jummal issi tohp / kumb Jummal annap neile /
Ke hehsti keitwat ehl / O Risti rahwas / teile!

Seperrast süddamest sünd / Reidmees / fihtan minna /
Eth ollet Meele fahs ni fouwe ohtnut sinna /
So auwfa Ello sees se fuhre kõrge Onne /
Kumb Jummal annab nühd; kui tödder teep mo Rönne.

Se Abbitahs on On / kumb Jummal issi lohnut
Ning sünnul tennapehtw on Rõhmyr issi tohnut. ..

Peigmehe kiitusele järgneb pruudi ilu ülistus. Siis kirjeldatakse mõrsja isa rikkust. Laulik soovib noorpaarile jumala õnnistust ja palju lapsi. Lõpuks kujutatakse mõrsja saabumist oma mehe majja.

Järgmine Brocmanni pulmalaul on pühendatud tuntud kirikulaulude-tõlkijale Heinr. Gösekenile.

Oda Esthonica Jambico-Trochaica.

1638

(Eestikeelne ood jamb-trohheuses.)

„RBß olli töistford tauniß ßlm
 „Nind olli joi / nind mitte tülm /
 „Pinna Werrast
 „Röhmö perrast
 „Ma legin kõndma Welja pehl;
 „Sihs tühtet / miß ma tühtsin sehl.

„Ma tühtsin Linnut Taiwa all /
 „Ür olli walgte / töine hall;
 „Nende Sugtu
 „Lauliß Lugtu . . .

Mõlemas Brocmanni juhulaulus on täpsalt jälgitud Opitzi luulereegleid.

Teised juhulaulikud G. Salemann ja M. Gilläus arvestasid vähem Opitzi põhimõtteid. Pastor J. Möllenbeck luuletas isegi värsimööduta salmikuid. Sisuliselt on pulmalaulud üksteisega väga sarnased, neis esinevad peaaegu samad mõtted.

17. sajandi lõpult on pärit alljärgnev eesti parim pulmalaul, mis kellegi tundmatu autori poolt on üles kirjutatud.

✕ **Almaß kalliß tüdne Wend.**

Ep ja ollet tühtnud End ¹⁾.
 tüy ned pillit hüedawatt
 pilly nappat ²⁾ pilly nappat
 tülewatt.

2. Minna ollen tühtnut küll,
 Meite fissaß ³⁾ hüeap pill,
 minno hüet pulmalle,
 johma heyle johma heyle
 Behwale ⁴⁾,

6. Söhtet johket tauniste.
 Tanziket kahß pahrieste ⁵⁾,
 fenni tüie see tücke heell.
 tühtar röhmjat olkut iwehl;

8. Nende nore rahwale,
 prutil nind kaß peytole,
 Sowikem teid süddamest
 Rahwu Summal Issa fest ⁶⁾ . .

1) End = mitte; 2) nappat = (torupilli) suulised; 3) fissaß = külas; 4) heyle Behwale = häile päevile 5) pahrieste = paariti; 6) Summal Issa fest = Jumal-Isa käest (?).

Kuid Jeruusalemma elanikud ei lase endid heidutada halvust endeist. Nad jätkavad oma jumalakartmatut ja pillavat elu. Rahva lõbujanu, ahnus ja viha ulatub juba niikaugele, et nad kihutavad valitseja minema ja lõövad lahku Rooma riigist. Keiser Nero läkitab sinna suure sõjaväe, kes vallutab kogu Kalilea-maa ja lõpuks asub Jeruusalemma linna piiramisele. Parajasti on kogunud Jeruusalemma suured rahvahulgad paasapühade pühitsemisele. Kuna Jeruusalemma linn oli kolme müür-valliga kaitstud, kestis linna vallutamine kaua. Sel ajal vaevles linnarahvas näljas ja viletsuses. Lõpuks lõhuti müür ja sõjavägi hakkas linna laastama.

. . . Ninda rifoti / süttitadi ja põlletadi foggona Jerusalemma Lin puhtats ning sutumats ärra; Suremb Offa Linna kiffoti ja häwwitedi hirmfaste ärra. Monni hone jäeti seisma Roma Rahwa Sõa Meeste Warjuks / kummad sinna pandi sedda Maad wahtima; Ka muud tühjad Riwwi Honed ja wõgad¹⁾ Tornid jäiwad seisma Tähhets ning Tunnistuffets / et jäl olli Lin ennemuiste olnud . . .

Sepärrast piddagem Jerusalemmi Linna Ürrahäwwitamist allati Meles / jättem Batto teggemist mahha / ja pöörgem teigest Süddamest Summala pole . . .

Sama kurb saatus tabas Tartu linna Vene valitsuse algpäevil. Kui Tartu elanikud, peale linna langemist vene-laste kätte, julgesid veel rootslastele õnne soovida nende võitute puhul mujal, siis vihastunud venelased purustasid ning lõhkusid tartlaste majad ja saatsid nad a. 1708 asumisele Venemaale Vologdasse.

See kohutav sündmus vapustas õrnatundelist Puhja köstrit Käsü Hansu. Härdasti kaasa tundes kodulinna õnnetule saatusele koostas ta samal aastal oma nutulaulu, eeskujuna kasustades Jeruusalemma linna hävimislugu.

Käsü Hansu nutulaulus on Tartu elustunud. Ta ise kurdab oma õnnetut saatust sõnadega:

1708.

1. Oh! ma waene Tardo Siin:

Mes sündi nüüd siin minnoga

Berratu²⁾ ma olle siin:

Kes woib mo päle kaeda?

Mo Bat mulle teggi sedda,

Et mul johtu ni suur Hedda,

Sedde pea nüüd tundma siin.

Oh! ma waene Tardo Siin.

2. Mes mul olli enne twaja?

Kui mul Käsi häste teuß:

Torre Koa, torre Maija,

Sure Uida, Wilja teuß.

Kalli Kooli, Kertifu,

Ilusast teif ehjitu,

Olli minno sihen siin:

Oh! ma waene Tardo Siin.

1) Wõgad = võikad; 2) Berratu = päratu, mahajäetud.

3. Ma olli wäega fullus Eiin
 Ille fige Litwa¹ Ma:

Rif ne talli Alju fiin,
 Minno sihen olliwa,
 Alkademi jäeti,
 Sure Kohto moisteti;

Enne minno sihen fiin:

Oh! ma waene Tardo liin.

4. Wilja Kaup mul olli hä
 Rohke olli minno Mööt,

Woishi torrest ellada,
 Egga Meeß tei Patto Tööt.

Rohkeste ma sihe sai,
 Kašinaft ma wälja möj²).

Nappist müdi Ollu, Wiin.

Oh! ma waene Tardo Eiin.

10. Kohalt förgiß lätsi ma,

Wimate fiin elladen,

Elle ilma peljota,

Torrest, surest wallaten,

Eß mötle ninna joht³) se pääl,

Et pididi sündma mulle tääl

Ütsif Hedda, waito ning Piin;

Oh! ma waene Tarto Eiin.

12. Pappi rööftwa Kantfli pääl,

Et Hedda saab mul tullesma;

Ent panni sedda naruß tääl,

Eß naffa joht waamb ollesma,

Pappi Rööfminne tötteß jäi,

Hedda minno fätte sai,

Hedda sü[nd]i minno fiin.

Oh! ma waene Tarto Eiin.

Luuletis löpeb sügava kahetsuse ja ohkega:

32. Oh! olles mul se ön weel,

Kui teil' om, mo Welli nüüd,

Kittaß Summalad mo Meel

Ning ei tefi ennamb Süüd,

13. Kui mo alla tulli tenn',

Kurri wäggeto Wailanne

Alsi hirmuß Wennalinne,

Olli wäega wißhane

Mitto Bombid sihe h[el]id,

Nida mo ta wäärda wöit⁴),

Hirnuß Hedda olli fiin.

Oh! ma waene Tarto Eiin.

19. Passut, förtwet⁵) Rahwaft waest,

Kui üts Tyrran funnafi,

Eß armatse joht Meeft, ei Naest,

Kuutiga⁶) neid lahhoti . . .

20. Hirmuß Hedda se olli nätta,

Halle om seft firjota,

Mes ta Rahwal wöt fiin tetta,

Wöt neid perran fiufata . . .

21. Kui Ta sedda Kulda sai

Et Rootz pallato päle paifi,

Sis Ta Wenne-Male weij,

Rif se Eina Rahwaft wäest,

Isjanda ning Emmanda,

Alsi hallest igitiwa,

Wenne-Male minnen fiin.

Oh! ma waene Tarto Eiin.

25. Minno Illuß, torre Näggo,

Minno talli Kerrifu,

Minno tallis Karto, ning Leggo,

Mo Rao, minno Pöningo

Rif om mahha saddanu,

Otse ärra mädanu,

Nida saisa ma nüüd fiin.

Oh! ma waene Tarto Eiin.

1) Litwa asemel on teise tindiga parandatud Lifflandi (wa asemele
 fflandi). 2) möj = müüsin; 3) ninna joht = nii üldse, sugugi mitte;
 4) wäärda wöit = alla heitis, vallutas; 5) Passut, förtwet = põletas, kõrvetas;
 6) Kuutiga = nuudiga.

Käsu Hansu nutulaul sisaldab ühetoonilist, naiivset ja lihtsameelset kaebust, mis väljub paiguti härdasti. Tartu murre lisab laulule kodusust. Vormilt läheneb nutulaul kirikulauludele. Kujundilisest puisusest hoolimata väärib Käsu Hansu nutulaul küllaldast tähelepanu esimese huvitava ilmaliku lauluna.

Ülesanne 10. Kandke nutulaulust 2 esimest salmi praeguses kirjaviisis, võimalusel lõuna-eesti murdes, kirjandusloo vihkku. Kust on pärit Käsu Hansu nutulaulu aine? Tõmmake mõned paralleelid Jeruusalem hukkamisloo ja nutulaulu vahel. Määrake nutulaulu värsimõõt. Mis sugused riimid esinevad selles luuletises? Nimetage nutulaulu kordusriim. Pange tähele laulu tartumurdelisi jooni.

Tutvuda teose **aine** ja laulu **refraani** küsimusega.

Armastuslaule 18. sajandi lõpul. 18. sajand oli liiati luulekehv. Terve aastasaja kestel ilmus ainult kümmekond ilmalikku luuletist, needki peamiselt sajandi lõpul. Eesti rahval polnud tol ajal värsimeistreid, ta pidi oma vaimseid huve ja lüürilisi kalduvusi rahuldama vaid suulise luulevara ja vaimulikkude lauludega.

Tollest ajast on tänini püsinud kaks lauldavat tunde- küllast armastuslaulu *Tomas ja Liso* ja *Minno römo olli Rosi*, millest esimene ilmus raamatus „Ehstländ. poetische Blumenlese“ (1779) ja teine avaldati ajakirjas „Teutscher Merkur“ (1788),

Tomas ja Liso.

1779.

L.

L.

Tulle pimmedusje warjo,
Tulle armäs Lisoje,
Kus jo Luft ja rööm on paris,
Kus ei ilmas murret ka
Eks sind õpitt melita;
Kennad nooud römufsta,
Tulle pimmedusje warjo
Tulle armäs Lisoje . . .

Punno finna omma käega
Krantsi, Pohla-lehtidest
Minna tahhan lintidega,
So fep übermäffida
Aga praego põlga mind,
Emma tulles, leiab sind
Punno finna omma käega
Krantsi, Pohla-lehtidest . . .

L. ja L.

Waggahest ja iffa röömfäst,
Peame mei' ellama
Roggodus on meie Wainul,
Selge rahho, marja-ma

Lähme nüüd siis käsfisste 1)
Andma teada muudele:
Surem ön ei wõi mull' olla,
Kui se, kui ma sulle jään!

1) käsfisste = käsikäes.

See on esimesi paremaid armastuslaule nii sisult kui ka vormilt, küllalt hoogus ja tundepuhas.

Järgmine luuletis *Minno römo olli Rosi* on üldtuntud lauluna *Tiiu tasane ja helde*.

1788.

Minno römo olli Rosi Nenda on need ilmsed rõmud
Rõmuks omma vennale Arifenn' on nende õn
Pea oitsis pea närtsis, Tanna paistab päiv meil selgest
Närtsis joudis surmale Homme pilved kattawad . . .

Luuletise autoriks peetakse Kaarepere mõisa omanikku v. Tiesenhauseni, kes selle laulu oma abikaasa surma puhul on loonud. Laulule on omane lihtsüdamlikkus ja tugev sentimentaalsus.

Luulekatseid kalendreis. Kuna kalender 18. sajandil ka ajakirja ja -lehe aset täitis, avaldati seal muu hulgas üksikuid jutte ja luuletisi. Tähtsamatuis ilmunud laulud on lihtsad ja kunstivaesed, nagu *Lapse uinutamise laul*. Õnnestunumaid laule Lindforsi *Eesti-Ma Rahwa kalendris* on looduslaul —

Reivade laulda.

1798.

Õudda hüppab rõmustades, Wannad, nored, mingem tõle
Talwe aeg on möda läind; Harrigem maad teigest wäest;
Summe fattet fullatades, Siis ei tulse waesus peäle,
Päife meile joia teind . . . Siis saab leiba ommast käest!

Ülesanne 11. Võrrelge eespool-esitatud kolme luuletist üksteisega värsimõõduliselt ja sisuliselt. Mis annab *Tooma ja Liiso* laulule dramaatilise ilme? Tooge näiteid refrääni kohta.

Frey vaimulikud laulud. Saaremaa pastor Peter Heinrich v. Frey, eesti luule esimesi teoreetikuid, hakkas parandama ja uuendama meie kirikulaule, et rahva seas rohkem huvi ja innustust äratada usuliste laulude vastu. Olles hea värsitehnika tundja ja eesti keele oskaja, suutis ta oma ülesande edukalt lõpule viia. Tema sulest a. 1793 ilmunud kirikulaulude kogu *Ued waimulikud Laulud* võeti mitmeisse

kirikuisse lauluraamatuna tarvitusele. Frey vaimulikud laulud on kirjutatud kindlas värsimõõdus, ladusas rahvakeeles ja otse klassilises stiilis, nagu Hupel nende kohta mainib.

Näit. esimene ja viimane salm P. H. v. Frey leinalaulust:

Trööstmisje-Laul,

1793.

jelle haura jures laulda, kedda meie wägga! armastanud.

1.

8.

Pühhi ärra ommad filmad,
olle rahhulge!
kenne pärrast sinna nuttad,
jo läts ärra se!
Oh! se maggus heäl ja fanna,
feif, mis temmast olli tänna,
temma ilus näggo, se
maggab muldas põrmuste.

Eht lööb hinge kellokenne
pea minnul'ge;
eht mo wiimne tunnikenne
jubba tänna kä;
oh, mo waim! ni fui ja tead,
te fiis iggal aial head.
Tulleb Issa kutsuma,
fiis woid öndsaft' lahtuda.

Frey õhutas ka teisi kirjamehi luuletama vaimulikke laule, oode, epigramme jm. Laulude vormilise tasapinna tõstmiseks ja eesti luule värsitehnilise külje selgitamiseks avaldas Frey a. 1813 *Eesti esimese poeetika* ajakirjas „Beiträge“.

Frey tõlkeist on hästi õnnestunud Witscheli vaimulik ood „Pühapäeva hommikul“.

Winkleri sõjalaulud. Napoleoni sõdade ajal olid Saksamaal moes lauldavad sõjalaulud. Sääraseid jõulisi sõjalaule järele aimates koostas Harjumaa Jüri koguduse õpetaja R. J. Winkler sõjalauliku *Eesti-ma Ma-väe sõa-laulud* 1807. Winkleri sõjalauludel, mille peamiseks ülesandeks oli luua meeleolu sõjaväes, pole kirjanduslikku väärtust. Populaarseks kujunes nimetatud lauludest vaimustada püüdev nekrutilaul:

1807.

Nüüd, mehhed, olgem tuggetwad!
Üks fibbe tund on kä;
Meid kutsub sõtta sõa-heäl,
Ja feif, mis meil on armas weel,
Jääb meilt nüüd järele ::

Res langeb meie seltsi feeft,
Se hüiab furrea weel:
„Oh, wennad, mehhed, woitlege!
Nüüd Issa-maa peäl' mõtlege!“
Ja furreb römoga ::

Winkleri teine luuletiskogu *Juttud* (1816) sisaldab saksa keelest tõlgitud Gellerti valme ja muid luuletisi, millistest väärtuslikum on filosoofiline luuletis „K a h e s u g u n e s u u r u s“.

Lõunaeestilisi looduslaule septses Kanepi kirikhärra Johann Philipp v. **Roth**. Ta luuletised on alal hoidunud käsikirjas, ainult üksikuid on trükitis ilmunud. Oma lauludes kujutab Roth ülistavalt loodust ja maaelu. Rothi peetakse esimeseks parimaks kodumurdeliste luuletiste loojaks.

Näitena esimene salm *Õdangu-laulust*: *X. Laul*

Jo see taivas veretap,	Hainale saap kosotust,
Õdang jõvvap kätte;	Orasel' nink lillel';
Joo see kaste hämmetap ¹⁾	Egal' ütel' rõõmustust,
Kõik, mes putub ette.	Mõtsal' nii kui wiljal'! ²⁾

Ülesanne 12. Missugune motiiv esineb Frey „Trööstimise laulus“? Missugust värsimõõtu on kasustatud Winkleri luuletises „Nüüd, mehed, olgem tugevad“ ja kas see on vastav võimsale sõjalaulule? Nimetage kirjanikke, kes on nüüdisajal loonud lõunamurdelisi luuletisi. Korrake vaadeldud eesti ilmalik luuletoodang ja õppige paar ilusamat salmi pähe.

Luuletoodang a. 1637—1817 on äärmiselt väike. Kahe sajandi kestel ilmus ainult mõnikümmend vähenõudlikku eestikeelset luuletist. Needki vähesed luuleriismed pole sisemise elamuse tõlgitsused, vaid pigemini kirjutatud praktilise huviga, kas õnnesoovi salmiku või leinalauluna, kas kaabeluuletise või sõjahümnina. Siiski jäävad need luulekatsed tähtsaks ja huvipakkuvaks, kui näidised eesti ilmaliku luuletoodangu algusest.

B. Õpetlikud jutud.

*Jut on se Koroke,
Õppetus on se Iwwa. (O. R. Holtz)*

Kui rahvale oli kättesaadavaks tehtud kõige hädatarvilikum — testamendid ja Piibel, siis hakati kirjutama väikesi jutukesi vaimulikkude teoste kaudseks seletuseks ja nende lugemisele õhutamiseks. Ühtlasi taheti juttudes esinevate eluliste näidete varal kuivi õpetusi illustreerida, et

1) hämmetap = teeb niiskeks.

2) G. Suitsu „Eesti lugemisraamat“ I, lk. 21.

rahvale silmnähtavaks teha nende eksimusi ja nii neid kõlbalt kasvatada ja kõrgemale tõsta.

„**Hanso ja Mardi jutt**“ leidub väikeses juttudekogus, mis säilinud tänini tiitelleheta raamatuna aastast 1739. Jutu pealkiri osutab kahekõnet, millist jutustuslaadi oli tarvitatud varemgi kujukuse ja elustavuse tõttu. Juba Anton Thor Helle grammatikas oli ilmunud selliseid dialoogilisi jutujätke.

Kaks talupoega Hans ja Mart jutustavad selles jutus teineteisele nähtud-kuuldud sündmusi, pöimides sellega kaks jutustist kõnesoleva jutu raami. Nii esineb meie esimene ilmalik jutt **raamjutustisena**, kuigi algelisena ja kunstipärasuseta. Jutu autor on jäänud anonüümseks.

Katke nimetatud jutustisest.

Üks hea jut, mis faks talupoega Hans ja Mart ifefesfis aiatwad.
1739.

Terre öhtust, mo hea söbber, Mart.

M(art). Terre wend tullemast.

S(ans) Rust ja nüüd tulled?

M. Et rust muido fui linnast tullen.

Edasi räägib Mart, kuidas ta Jumala abil, keda ta härdasti palunud, saanud oma vilja õiglasele ja jumalakartlikule kaupmehele hea hinnast ära müüa. Seda kuuldes jääb Hans nukraks. Ta kahetseb, et ta seltsib halbade sõpradega ja sellega on ära teeninud Jumala nuhtluse. Näitena, et Jummal tõesti patuseid nuhtleb, jutustab Mart järgneva loo.

M. . . . Jummal annab ka monne korda sedda pattustele ja waggadele unnes teada, nenda fui hilja ühhes teädawas küllas on sündinud.

S. Polle ma sedda tulnud, et ütle mulle ühe asji ülles.

M. Üks noormees on teisel lehte-ku päwal enne koito unnes ilmfi näinud, et firrifko aedas furnud innimesesed fui loogus maas olnud, et ei woinud jalgagi wahhele pista. Ka firrifko-aia tagga pollege maad ennam ei olnud furnud matta. Üht meest on piddand maetama, agga seal polle muud rumi olnud fui üks wesfine soo sarnane koht, sinna on ka selle tehha mahha pandud. Se noormees on kasko sanud ülles torni minna ja tellad helistama, agga ta ei woinud reddelit möda üllesminna, et need pulgad ärralaggunud, fiisti on ta reddeli puud möda üllesronninud, ja fui ta tellade liggi sanud, fiis on ta leidnud, et tellade köied ärratattend olnud; fui ta mahhatulnud, fiis on ta näinud, et faks meest rami peäl ühhe furno

metfa winud mahhamatta, et ei olnud ennam maad ei firrifo-aedas eggä seäl tagga. Pärast sedda on tedda tästud rahvale sedda kulutada ja neid maenitseda, et nemmad piddand pattust pööma, et se aeg liggi joudnud. Kui ta ülesärkanud, siis an ta needsammad sannad kuulnud: touse üles, ja pöörge pattust, aeg on liggi jõudnud, ei polle mitte paljo aega ennam.

Kui ta omma fangi peält ülestousnud, siis on ta naene temma käest küsfinud, kas ta pididi haige ollema, siis wastand temma: ei ma polle haige, siiski on ta tunnud ni suurt nõdrust ommas süddames, otsekui olleks ta warfi piddand surrema; siis on ta põlveli mahha heitnud seinale, ja süddamest pallunud, et Jummal wottaks temmale weel ühhe tunnikesse ehk päwa aega anda, et ta weel öieti saaks pattust pöördä.

Pärast sedda on ta ülestousnud, ja on liggi kaks tundi aega rahwast kalliste sannadega maenitsenud, kuus inimest on olnud sedda peält kuulmas.

H. Armas wend, kas se peaks öieti tösfi ollema, ehk se on tühhi unnenäggo?

M. See on tõeste nenda sündinud. Monned on öölnud: se on tühhi unnenäggo, monned: se noormees on joobnud, aga monned on hea nou wotnud Jummalat tängeste palluda, ja nende wimistega ollen ma ühhes nous . . .

Ü l e s a n n e 13. Harutlege „Hansu ja Mardi jutut“ keelt. Võrrelge raamjutustist A. Kalda „Barbara von Tisenhuseni“ „Hansu ja Mardi jutuga“? Mis on raamjutustis?

iii

Arveliuse jutud noorsoole ja maksuta pühapäevased lugemised rahvale. Peale *Hansu ja Mardi jutut* ilmumist möödus ligikaudu pool aastasada, enne kui hakkas rahvavalgustuslik jututoodang võrsuma. Esimesena haaras sule aadliperekondade kodukooliõpetaja Friedrich G. Arvelius.

Mõisalossides oli ta harjunud tähele panema äärmist viisakust ja häid kombeid. Seepärast oli Arveliuse üllatus suur, kui ta lähemalt tutvus eestlaste elu-oluga. Talutaredes ja mõisaväljal puutusid talle silma maarahva arenematus, lohakus, laiskus, rumalus, toorus, ebaviisakus jne, jne. Pahesid oli niivõrt palju, et kodukooliõpetaja ei saanud mahtigi tähele panna rahva tublidust, sitkust ja püüdlikkust kurnava töö juures. Lühinägelik Arvelius, pidades talupoegade ebavooruste ainsaks põhjuseks nende halbu harjumusi (vargus, joomine)

ja andetust, ruttas rahvast, eriti aga vastuvõtlikku ja arene-misvõimelist noorsugu, noomima, manitsema ja õpetama saksa keelest eestistatud juttude kaudu.

Kooliealistele lastele koostas Arvelius Rochowi sak-sakeelse lastelugemiku „Kinderfreund“ alusel rahvaliku jutu-raamatu: „Uks Kaunis Jutto- ja Oppetusse-Ramat. Sõbbra polest, meie maa-laste heaks, ja nendele rõõmsaks ajaviiteks kogutud ja tofko pandud, kes aegsaste õppiwad luggema, Tallinas 1782. Teine jagu ilmus a. 1790. Raa-mat sisaldab peamiselt Eesti oludele kohandatud õpetlikke visandjutukesti, millistes põlastatakse rahva pettust, hooletust ja joomist, ülistatakse õiglust ning usinust ja manitsetakse talupoegi sõnakuulmisele oma mõisavanemate vastu. Keelelt ja stiililt on Arveliusse jutud ladusad, lihtsad ning rahvalikud. Samuti areneb jutukeste sündmustik kujukalt ja elavalt.

Laialiste rahvahulkade valgustamiseks andis Arvelius välja teose: „Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat. Ehk maggusad ja tullusad jutud ja õppetused, kuidas ma-rahvas võib rõõmsaste ellada, ausal wiisil rikkaks jada ja iski ennesele ja mu rahvale monnesugguses häddas ja willetsuses abbi tehha“ a. 1790. Nimetatud jutu- ja õpetus-raamatu, mis oli eestistatud Beckeri „Noth- und Hülfsbüchleini“ järele, läkitas Arvelius mõisavanemaile 10.000 eksemplaris rahvale maksuta väljajagamiseks. — Häda- ja abiraamat koos-neb peamiselt tervishoidlikest näpunäiteist ja moraaliõpetu-sist, mida Ramma Joosep oma kolmekümnes pühapäevases lugemises rahvale näitlikult jutustab. Seal noomitakse laisku, hooletuid ja joodikuid ning seatakse neile eeskujuks korra-likke ja püüdlikke talupoegi.

Näiteks jutustatakse raamatu lõpp-peatükes Hinriki Vil-lemist, kes oma arukuse ja hoolsuse tagajärjel maa ning maja omandab ja oma talu majapidamises hästi edeneb. Teda ei imetle ainult talupojad, vaid isegi mõisnik hindab ning aus-tab Villemit. Tänutäheks ja igaveseks mälestuseks asetab

mõisavanem eeskujuliku eesti talupoja Hinriki Villemi kalmule raiutud kivi mälestussõnadega:

Parremaks sada, teif parremast tehha;

püdis ta iffa, ja römo sest nähha:

palka nüüd Willem Jummalä tääst,

wottab ta hea teggude eest.

Selle hauakivile asetatud tööle-virgutava salmiga lõpeb „Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat,“ mis hinnata lektüürina levitas tulusaid õpetusi tuhandete eestlaste suitsutaredesse 18. sajandi lõpul.

Arvelius esimese rahvaliku jutukirjanikuna andis oma järglastele head eeskuju õpetlikkude juttude kirjutamiseks.

Näide Arveliuse jutu- ja õpetusraamatust.

Rehhe Pappid

1782.

Tetli Siim olli kaunis hea mees, agga teige omma asjade fees olli ta wähhhe pitalinne, ja ei fandnud õiged hoolt ommas ammetis moisa rehhe-pappiks olles. Sel astal olli hea wiljatwoos¹⁾ olnud; aga Siimo rehhed andsid iffa kassinaft wilja wälja. Sepärrast ähwardas Moisa wannem wimaks tedda nuhhelda, kui ta rohkemast wilja ei sataks; sest ta arwas tedda wargaks. Mis nüüd nouuks Siimul? Temma olli rummal ja ebbauskone mees, sepärrast läks ta arstide ja lausojadte jure, ja maffis nendele rahha, et nemmad temmale pidid üttelema, kes temma rehhe jures wargal täis. Need ollid pettiksed, nenda kui teif nisuggune rahwas on, ja ütlesid süüd selle peäle, kes agga esmalt nende meele johtus. Siimo meel olli hea, ja temma läks moisa, selle rahwa ülle kaebama, tedda lausoja olli nimmetanud: agga kui selle asja järrele kulati; siis leiti sedda rahwast ilma süüta olewad, ja nüüd arwas Moisa wannem weel ennam, Siimo ennast wargaks: sepärrast laskis ta tedda hästi nuhhelda, ja Siim sai ammetist lahti.

Temma assemelle woeti Kristo Herm rehhepappiks. Herm olli ferme ja walwatas²⁾ mees: temma film olli teifis paifus. Kui temmal esimest rehhe pekti; siis tabbas temma kohhe kaht noord meest warrastamast. Neid nimmetas temma moisa, ja need pandi wangi. Kui pärrast järrele

1) wiljatwoos = viljasaak; 2) walwatas = tähelepanelik.

fulati; siis nähti, et needsammas mehed olli, kes Siimo ajal olli warrastanud. Siis saidwad need mehed esite nahhapeäle; ja pärrast panni neid Herra ühheks astats linna funninga pajasse tagguma. Seal nemmas hirmsa raske töe- ja nuhtlusse läbbi õppisid, warga ammeti mahhajatma. — Sest ajast ükski enam ei julgend moisa rehhe jure wargale menna, sest et Hermal ni tärrawad silmad olli. Herm satis ka iffa enam wilja ommast rehhest, kui ühheffi moisas ümberkaudo ei saadut. Sepärrast andis Moisa- wannem Hermale head jotorahha, ja laskis tedda feigest muu moisa töest lahti, et ta ükspäinis talwel rehhepappiks olli. Seläbbi siis Herm juuwiwel feif omma murred omma enese tallo eest wois fanda; ja temma tallo olli pärrast feigeritfam külla fees . . .

Sellele järgneb õpetus lastele ja vanale rahvale, et nad oleksid tähelepanelikud ning truid ja ei läheks petiste lausujate juurde.

Ülesanne 14. Iseloomustage „Rehepappide“ peategelasi, võrreldes neid teineteisega. Mispärast on kõrvutatud jutus erinevad tegelased? Nimetage loetud muinasjutte ja jutustisi, kus esinevad kontrastsed tüübid. Missugune tendents on jutul „Rehepapid“? Kuivõrt erineb see jutt keeleliselt ja stiiliselt „Hansu ja Mardi jutust“?

Willmanni valmid ja jutustised. Järgmine jutukirjanik, Saaremaa Karja koguduse õpetaja Friedrich W. Willmann erines tunduvalt oma vaateilt eelmisest kirjamehest Arveliusest. Willmann ei jaganud Arveliuse arvamusi, et eesti talupojad on loomult rumalad ja laisad, vaid selle vastu hindas veenvalt eestlaste iseloomu häid külgi, olles teadlik, et rahva arenematus ja ebausk on tingitud peamiselt raskest **pärisorjusest**. Seepärast nõudis ta talupoegade vabastamist orjusest ja nende lastele kooliharidust.

Willmann oli oma noorpõlve ja kooliaastad veetnud Läti- ja Saksamaal. Ent Eestimaale kirikuõpetaja ametisse asunud, omandas ta peagi eesti keele ja hakkas eesti jututoodangut rikastama, et arenematuid eestlasi valgustada ja kasvatada. Kuna ta puudulikud kirjanduslikud võimed ei küündinud algupäraste teoste loomiseks, eestistas ta **läti- ja saksakeelseid** salme ja jutukesi. Suurima osa oma jutu-

toodangust tõlkis ta läti kirjaniku Friedrich Stenderi teose „Fabeln u. Erzählungen“ (1766) järele.

Willmanni õpetlikud valmid ja haledasisulised jutud ilmusid „Eesti-Ma Rahva kalendris“ ja teoses **Juttud ja Moistatusjed**. Nimetatud Willmanni juttudekogu võeti rahva poolt soojalt vastu, nii et seda tuli korduvalt uuesti välja anda (I trükk ilmus 1782., II tr. 1787., III tr. 1804. ja IV tr. 1838). Ta jutud taotlesid, nagu alljärgnev märke raamatu sissejuhatusest osutab, puhtkasvatuslikke püüdeid: Kui peeglist nääd, et filmad mustad, siis pesjed sa neid puhtaks. Kui sa õppetusest tunned, et so südda roiane, siis harri süddant. — Mailma illo faub; waimo illo jääb fulle iggaweste.

Kasulikke juhendeid kõlbluse alal jagas Willmann maa-rahvale eeskätt oma valmides. Kuid lugejate südant liigutasid pisarateni haledad lood ilmsüütute noorukeste kannatusist. Nii istutas Willmann esimesena eesti kirjandusse **valmi** ja **sentimentaalse** jutustise.

Varem peeti Willmanni valme ja jutte algupäraseiks, aga viimasel ajal on teaduslikult tõestatud, et suurim osa ta toodangust on sõnasõnalt tõlgitud läti¹⁾ ja osalt saksa keelest. Ometi on need valmid ja jutud suure loetavuse tõttu jätnud püsiva jälje eesti kirjandusse, näiteks 26 juttu on levinud meie rahvaluulesse.

Willmanni valm maarahva kalendrist.

Kes mis lesseks saanud.
Kas mis lesseks saanud.

1787

Üks emmane kas olli nenda õnneto, et temma teige armsam isfane kas ärrasurri. Ja temma turbdus olli jelle pärrast wägga suur. Ööd ning päwad nuttis ning nougas²⁾ temma jelle järrele. Ta läks omma kambri ning panni uft luffo et ükski temma jure sai. Kül tullid teised kasjid, et nemmad tahtsid temmaga faebada³⁾, aga nemmad ei saa fiske lastud, sest tüdruk ütles iffa:

1) Vt. W. Andersoni artikkel „Eesti kirjanduses“ 1925; lk. 385—396, 408—413; 2) nougas = näugus; 3) faebada = kurta, leinata.

Se emmane kas nüüd wägga nougab

ja nuttab omma mehhe pärrast.

Ja jälle tullid nüüd kossilasfed teine teise järke. Tüdrut läts fiske jedda öölda. Kas küsis: misfuggused nemmad on? Temma kostis: on ka nenda kahhe wahhel. Siis ütles temma: mingo nemmad pörgusse minna pean ikka weel omma endise pärrast nutma. Tüdrut tulli siis wälja ja ütles:

Weel ikka emmane kas nüüd nougab,

sest temma nuttab õigete omma mehhe pärrast.

Agga nüüd tulli üks suur fänna naftlit¹⁾ isfane kas. Tüdrut jooseb kui tuul fiske, ning ütles: armas emma! Siin on praego üks wägga illus naftlit isfane kas, kas ta peab fiske tullesma? Siis hakkas kas suure healega kiskendada:

Ets ja fuled sinna jamp²⁾!

Wista wälja wanna ramp³⁾!

Subba tulles isfane kas tuppä, emmane lähheb ning wottab woerad wasto. Isfane hakkab kossima, ning emmane wottab anned juba wasto ning pulmad saawad ka tehtud. Kus nüüd wanna isfane on? Siin ta jäi!

Õppetused.

Nenda on se ka palju naestega. Senni, kui kossilasfed ei olle weel tulnud, nutwad nemmad pääw päwast õigete ärdaste. Ons agga kossilasfed seal, jubba siis filmapisfarad saawad ärrapühitud ning filmad kuwawad warfi.

Haledasisuline jutustis teosest „Jutud ja mõistatused“.

Infle ning Jarifo.

1838.

Infle, kes ristiinnimenne, ja üks noor kaupmees olli, läts omma kaubaga laewa peäle, et ta sellega piddi jenna maale minnema, kus teif innimesfed pagganad ja mustad. Agga laew sai kange tule läbbi ühhe kiwwi wasto latfi pekstud. Waesed innimesfed uppusid ennamiste teif ärra, ja kes patiga said male minna, neid mustad innimesfed wõtsid finni ja tapfid ja sõid neid ärra. Noor kaupmees uis ühhe laua peäl ning tulli ka randa, ja jooksis siis metsa ja pugges eest ärra, et ta kartis, et mustad innimesfed tedda ka piddid ärrasöma. Kui waene teif wärrises kartusse pärrast, siis tulli üks must paggana tüdrut, ja heitis armo temma peäle ja juhhatas tedda oma maiasse, mis warjul olli, et teised pagganad tedda mitte ei piddand leidma ja ärraneelma. Selle tüdrukko nimmi olli Jarifo.

1) fänna naftlit = kena hallikirju, tiigritaoline; 2) jamp = jumps;

3) ramp = ramb, jõuetu, vilets.

Tüdruk tõi siis temmale itka sallaja süa ja jua, ning mängis temmaga. Inkle hakkas tedda, ta helde süddaue pärrast, armastama, ja Jariko armastas tedda ka. Esfite kõnnelesid nemmad märkide läbbi, sest et teine teise keelt ei moistnud. Pärrast, kui nemmad juba monned sannad moistsid, olli keel walmis, ja Inkle rätis Jarikul, mis kaunis ellaminne risti innimeste seas piddi ollema. Temma lubbas ka, kui Jummal peaks neid ärraaitma, et ta tahtis Jarikut talli riietega ehitada, ning et ta siis piddi tolla sees sõitma. Jariko igatjes risti innimeste seas ellada, ja tootas, et ta tahtis temmaga minna kuhhu mailma, ning et ta tahtis ennast lasta ristitada. Nemmad andsid ennast siis sellepärrast te peäle ja wõtsid ni paljo toidust ennesega kui nemmad suutsid. Kül te olli pitk, ja nemmad käisid üksi umbne kõrbe ja metsa sees, sest nemmad kartsid neid mustad innimesed, kes neid ollesid ärratapnud, kui nemmad agga nende kätte ollesid juhtund. Wimaks tullid nemmad ommeti ühhe linna, kus risti innimesed mustade seas elasid. Siit läks Inkle omma Jarikoga laewa peäle, ja laew sõudis senna linna, kus need koddanikkud mustad innimesed oltwad ja jälle ärramüwad. Se olli aga se koht, kus kurrat Inklit kiusas, et ta piddi oma musta Jariko, kes omma ello ja õnne temma eest ohwerdand, ärramüma. Wõttis siis Jarikut ennesega kaupmehhe jure; ja se waene läks ka röömsa süddamega senna, sest ta ei teadnud mitte, mis piddi sündima. Sai ta senna tulnud, siis müüs ta tedda ärra, ja ütles kaupmehhe wasto: wõtta tedda ennesele, nüüd on ta sinno pärrast. Waene langes omma põlwede peäle ja pallus tedda nuttes; ta tõstis ommad käed ja filmad taewa pole ja kiskendas: oh heida armo minno peäle! mõtle ommeti mis sa teed, on se tänno mo hea süddame eest, et ma sind so häddas laitnud; sest muido ollesid mustad sind ammo ärrasõnud? Armastussest sinno wasto ollen ma omma au, omma usko, omma leiba, omma pärris-ma, ommad wannemad ja ommad suggulasjed mahha jätanud ja sinnoga metsade kaudo ekfind. Innimene! üks Jummal on meil teit — ja temma leiab sind — Temma nuhtleb! temma nuhtleb! — usso, temma nuhtleb! Jah, kui sul ei olle armu minno pärrast, siis wata ommeti selle peäle, kes mo süddame al. Inkle küsis: olled sinna siis käima peäl? Se on wägga hea, nüüd saan ma weel ennem rahha. Temma ütles siis kaupmehhe wasto: teie ollete isse kuulnud, et ta käima peäl, ma pean nüüd ennem rahha sama.

Armota Inkel! kuhho lähhäb sinno te? Olli ka nenda, sest kui ta siit laewaga ärraläinud, siis sattus se laew Türgi-rahwa kätte. Temma sai ärramüdüd ja temmal olli sandim põlli kui koeral. Ja et ta ei wõinud sedda ennem kannatada, siis jooksis ta ärra. Algga ta sai pea kinniwõetud ja Türgi-rahwa wiji järrel jalla tollade peäle hästi pekstud, ja wimaks

nülgisid nemmad ellusalt tedda ja siis puistafid nemmad sola temma peäle, et temma hirmsal wiisil ärrasurri.

Jutustis Inkle ja Jariko kurb-õnnetust saatusest on rännanud kaugeil mail enne saabumist eesti juturaamatusse. — Jutu allikaks on prof. G. Suitsu uurimuse järele tõestisündinud lugu, mis Ameerika rändaja Lignoni reisikirjeldise kaudu oli saanud tuttavaks Inglismaal. Selle kirjeldise järele koostas inglise kirjanik Steele meeliliigutava raamjutustise Inklest ja Jarikost, mis ilmus ingliskeelse ajakirja veergudel a. 1711. Steele'i raamjutustises jutustab keegi õrnatundeline lady mälestuse järele Inkle ja Jariko loo. Kuulaja on niivõrt liigutatud, et ta pisarsilmi lahkub toast. — Edasi esineb jutt *Inkle und Yariko* saksa 18. sajandi kirjanikkude Gellerti ja Gessneri juttude- ja valmidekogus. Nende jutustiste järele areneb tegevus lõunamail ja Jariko esineb veetleva indiaanlannana. — Siit pääses Inkle ja Jariko lugu läti kirjanduse isa Fr. Stenderi teosesse „Fabeln u. Erzählungen“ (1766). Selles teoses on kaunishingeline Jariko moondatud mustaks neegrineiuks¹⁾. — Lätist saabusid Inkle ja Jariko Willmanni vahetalitusel Eestisse.

Peale ilukirjanduslikkude toodete avaldas Willmann oma teose *Juttud ja moistatused* lõpul õpetusi mesindusest ja loomatervishoiust:

1) Õppetus, kuidas teha ma-rahwas mõis ilma jure maemata, linnopuud piddada, ja se läbbi rif-faks sada; 2) Õppetus, kuidas teie ommad ellajad peate hoidma, et nemmad ei ja lõbbifeks.

Nagu esitatud näited viitavad, on Willmanni toodete keel vigane ja võõrapärane. Väljendusviis on tugevasti mõjustatud läti- ja saksakeelseist originaalteoseist. Tõlkides pole Willmann juttude sündmustikku kohandanud eesti oludele, vaid orjalikult tõlkinud, nagu väidab prof. W. Anderson.

Ülesanne 15. Eraldage antud valmis: 1) algus (ekspositsioon), 2) tegevuse arendus (dispositsioon), 3) lõpplahendus (konklusioon), ja kirjutage valm nüüdiskeeles kirjandusloo vihku, ära näidates nimetatud osad. Õppida valm ja tutvuda üldiselt kompositsiooni küsimusega.

Missuguses suunas on „Inkle ja Jariko“ aine eesti kirjandusse rännanud? Missuguseid tundeid sisendab „Inkle ja Jariko“ lugejasse? Mida õpetab see jutt? Mispärast tõlkisid tolleaegsed kirjanikud suurima osa oma tõist ja nii vähe kirjutasid algupärandeid?

1) Vt. prof. G. Suitsu kirjutis „Olion'is“ 1930, nr. 3, lk. 14–15.

siia X

Luce Saaremaa juturammad. Vabameelne kirikuõpetaja, agar haridustegelane ja arst J. W. L. v. **Luce** seab oma kirjatöödele *Sarema Jutto ramatus* a. 1807 kolm põhilist ülesannet: 1) arendada mitte usu, vaid vooruste ja **eeskujude** abil viletsuses-vaevlevat rahvast; 2) anda rahvale **näpunäiteid** ja juhendeid tegeliku elu korraldamiseks; 3) jagada neile **arstiteaduslikke** õpetusi. Juttude ained ei laenata võõrsilt, vaid tuginedes oma tähelepanekuile saarlaste elust kirjeldab juttudes rahva kombeid ja jutustab neilt kuuldud reaalseist elujuhtumest. Nõnda on kirjanik mõned lood täiesti **rahvasuust üles kirjutanud**.

Näiteks kahetseb Luce, et ta pole suutnud oma sentimentaalse jutu *Hinso Jago viimsed ello päwad* peategelase kõiki jutustisi täpsalt üles kirjutada ja selle tõttu jutt jäänud katkendlikuks.

„Saaremaa juturaamatu“ lõpposa moodustavad „Vana targa mehe kirjutatud paberilehed“, milles asjatundja ja arukas Martin Riige jutustab oma varapärijale Siimule juhtumeid omast elust ja annab kasulikke õpetusi tervishoiuks ja haiguste arstimiseks.

Jututegevustiku elustamiseks tarvitab Luce sageli dialoogilist väljendust. Kuid temagi toodangu õpetlik tendents on liiga läbipaistev ja annab teostele naiivse värvingu. Väljendusviisilt on ta jutukesed rahvapärased Willmanni omist, kuid neis leidub küllaltki võõrailmelist ja puudulikku.

Luce ja Willmann olid tol ajal tähtsamaid Saaremaa rahvavalgustajaid ja kirjamehi, kes muretsesid rahvale õpetlikku kirjavara ja edendasid haridust.

Eesti keele **uurimise** ja arendamise otstarbel asutas innustunud haridustegelane Luce ühes teiste ärksamate kirikuõpetajatega esimese **Eesti Kirjanduse Seltsi** (Ehstnische litterarische Gesellschaft) Kuressaares a. 1817. Seltsi

tegevus, mis ei olnud kuigi saavutusrikas, lõppes Luce surmaga 1842.

Jutt „Saaremaa juturaamatust“.

Rosfilane.

1807.

Siin on wina! ütles Laes omma poia wasto, kui ta foio tulli. Väheme nüüd kosjima!

P o e g. Mifs nenda nobbeste? sa polle jo weel ühtegit sest lausunud.

I s s a. Agga sagedaste se peäle mõtlenud, sest se on jubba tats aastad, et so emma on ärrasurnud, ja et perrenaene mitte perres ep olle.

P o e g. Ja ommeti on feif tö tehtud, ja feif wisi pärrast olnud, sest Rudo andis meile mitte tunda, et perrenaene wajas olli.

I s s a. Woib kül olla, agga Rudo on ifka wõras: tes Jummal teab, kui kaua ta perresse jääb.

P o e g. Ta jääts kül siis ifka perresse, kui ma tedda naeseks wot-tassin.

I s s a. Sedda ka ühtegit! Rudo on üks hea laps, agga waene laps, temmal ep olle muud ühtegit kui agga se, mis minna ollen temmale annud. Waat seäl on selle rikka Mardi tüttar Liso, kui sa tedda naeseks wottad, siis saad temmaga hobbojed, lambad, lehmad, rahha, ja se tulleb meitele abbiks.

P o e g. Armas isja! se woib kül olla! agga ma ei tunne tedda mitte, kuidas ma woin tedda armastada. Ja kui ma woifsin tedda sallida, siis ma tea mitte kuidas ta eddespidi minno wasto wõttaks olla.

I s s a. Tühhi jut! Liso on prüst¹⁾ tüdruk, ta jouab omma tööga, ta on rikkas, mis sa ennam tahhad?

P o e g. Ma ei tunne tedda mitte, armas isja! kas ta on wagga, ja Jummalafartlik, kas ta on hea süddamega, ja moiftlik, kas ta woib mind, kas minna woin tedda armastada? Sest mis sa kidad temmalt, mis se on? ta on priske, ta on joudsam omma tööga, agga ta woib többiseks sada! ta on rikkas, agga Jummal woib sedda rikkust ärrawotta, kui ta polle Jummalafartlik! mis mulle sest siis on? Kuidas ma woin temma eest tööd tehha, feif waewa üffi ennepe peäle wotta, tedda harrida, kui ma tedda ei armasta? ehk kui minna rikkust ennam armastan kui oma naest? Kui nüüd agga Jummal rikkust ärrawõttaks, ja mina saaksin tiddewaks, mis-sugguspe harrimispe peäle woifsin minna siis lota, kui mo naene mind ei armastaks? Oh! ma ei woi mitte feif öölda, mis ma mõtlen, laste ülles-faswatamisest, ja monnesugguspe teise asjast. Agga armas isja! sa polle jo ka mitte rikkust janud kui sa minno emma naeseks wõtsid?

1) prüst = priske.

Isja. Olle wait! pojoke! riffust kül! ma sain ühhe helde, tasfase, moistlikko, Jummalatartlikko, oh! wägga hea naese — oh! et Jummal tedda ni nobbeste ärraforristas! — Sul on õigus kül! mo poeg! hüa Rudo fiske!

Rudo tuli tuppa.

Isja. Säh! Rudo, wotta wina! mo poeg tahhab find naeseks wotta. Mis ja sest arwad?

Rudo kohtus ärra, se tuli temmale foggematta. Mitto kord olli ta sedda ommas süddames sowind, agga ial mitte usfnud, et se wanna isja piddi sega rahhul ollema, et ta kui üks waene laps pidi perrenaeseks sama: ta wottis wina wasto, ja hakkas ümber wanna kaela finni, ja tännas tedda, ja tootas temmale et ta tahtis tedda armastada, kui omma isja.

Isja. Kül ma nään, et mo potal olli üks targem nou, Mardi Liso ei olleks kül mitte mo kaela ümber hakkand: olleks temma ka tootanud mind armastada, kes teab kui ta sedda tootust olleks piddand? agga nüüd ma tunnen sedda rõmo ommas süddames, teie wöttate mind armastada teie ja teie lapsed, teie wöttate teine teist armastada — Jummal õnnistago teid keige etteiwõtmises, ja finnitago teid keiges waewas, ja tasfugo teile keit armastust ja harrimist, mis teie mulle wöttate teha, teie laste läbbi.

Ülesanne 16. Missugused ühised motiivid esinevad selles jutukeses ja Juh. Liiva *Nõiatütres*? Käsitlege antud dialoogilist jutustist, kõrvutades seda kirjeldavate jutukestega („Rehepapid“, „Inkle ja Jariko“ jt.). Kuidas dialoogilises jutustises areneb sündmustik? iseloomustatakse tegelasi?

Holtzi õpetlikud lugemised talurahvale. Tolleaegseks väljapaistvamaks ja viljakamaks kirjameheks oli Lääne- ja Harjumaa praost ning koolitegelane Otto R. v. Holtz, kelle sulest ilmusid a. 1817 *Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamiseks*. See võrdlemisi kogukas raamat üldilmelt ei erine eelnevate kirjanikkude teoseist, vaid jälgib juba ettetallatud õpetlikku suunda.

Needfinnatfed Luggemissed on sepärrast ülesse pandud ja tofko forjatud, et nad meie Marahwa moistust ja süddant fellestafsid. Sest monni wihtab õppetust, agga armastab jutto. Kirriko Sanna ei maksa temma melest, agga kül mu fõnneleminne. Ehk nisugguste Luggemiste fatte al tungib Õppetus nende süddamette fiske (Väljavõte sissejuhatausest).

Raamatu sissejuhatause kohaselt ongi esitatud moraaliõpetusega varustatud jutud, nagu *Jut on se Koroke, Öppe-*

tus on se Iwwa; Kes teisele auko kaewab,¹ langeb Isse sisse jm. Eriti rõhutab Holtz oma juttudes **jumalakartlikkust** ja vagadust, sest „feif tullesb heafis neile, kes Jummalat armastawad.“

Kulunud õpetuse kõrval aga paelub lugejat Holtzi jutustiste korralik keel ja kunstipärane stiil. Holtz on esimesi eesti stiilimeistreid jututoodangu alal ja hea eesti keele tundja. Temalt õppis eesti kirjakeelt ja sai kirjanduslikke äratusi noormehena lauluisa Kreutzwald, kui ta valmistus seminari õpetajaks.

Holtz ei jutusta ainult jutusündmustikku, vaid ta saab mahti ka loodust kirjeldada. „Otsekui vaikse idüllil pehmed värvid paitavad meid ta looduskirjeldised, mis ... nii suursugused ja luulelised on, et me saja-aastast kaugust, mis meid Holtzist lahutab, vahel tundvatki ei näi¹⁾“. Tema **looduskirjeldised** on esimesi eesti jututoodangus.

Kirjamees Holtz alustas eesti kohtukeele tõlkides tähtsad talurahva seadused eesti keelde, nagu *Eestima Tallorahwa Seädus* (1805), *Eestima Tallorahwa Kohto-Seädus ehk Walla-Kohto kässoraamat* (1817) jt.

Näide Holtzi parimast jutust, mis a. 1814 ilmus Greseli *Eesti-Ma Rahwa Kalendris* ja hiljem varemnimetatud juturaamatus.

Jut on se Korofe, Õppetus on se Iwiwa 1817.

Jubba Leofe fulutas kewadit. Pardid ja Luiged ja Kurred joudsid taggasi, ja igga Loom ronnis talwe-pessast wälja. Suit terretama. Keif weed wa-usid alla, ja ifka soemad ilmad hakkasid tullesma, ning Ma ifka rohhelissemaks minnema, et monnikord jo särigi wäel mois tule warjul olla. Ruffed laulsid helledama heälega, ja Päsofe lendas tui Peiopoiss kes Saja tullemist fulutab. — Siis läks Kadri ühhel Pühha-päwa õhtul Sare Jürri perrese. Sest Wannemad ollid sõbrad, ja ta nende Lapsed.

Agga senna perrese juhtus ta teise walla Jaan woõrats. Küll ollid selle Jani Wannemad temmale mitto tüttart ennesele Minniaks nimmetanud; ifka

1) Fr. Tuglas „Kriitika I, lk. 68.

ta weel arwas, Boismehhel wähhemat murret ollewad. Ommeti nüüd tulli teine nou: Sest ta näggi Kadrit, ja kummagi südda tundis teise kuts-
mist. Siiski ei wiibind Kadri senna jämata, waid läks pea jälle koio.

Agga et kül Jaan sedda murretsema jäi, et Kadri ni ussinaste ärra-
läinud, wottis ta siiski mõttelda: kas ehk ollegi ni wagga kui peält näitab,
sest mitto assi kulla karwa — ja küsis omma Isja öe, Sare
Jürri naese käest, mis head ehk alwa ta temmast pididi teadma? Ja
se ütles: ei sedda last woi laita; mul on temmast rõmo ni mitto kord kui
tulles, sest temma meel jühatab ka minno laste meest. — Need sannad
^{met.} wa-usid Jani süddame pohja.

Jubba talw orras laenetas ja rohhi kattis teif tohhad,
et kannapoeg ja kannagi kulli eest warjo said. Jubba ütles
Tomikas ja Pihlakas, ja teif suggu lilled teggid heina ja
karja-maad kennaaks. Igga lehtpuu andis warjo, ja teif met-
sad hellisefid Linnude heältest. — Siis tulli jälle Jaan ühhe lau-
päwa õhto willoga, kui õpik ja Rääk hüüdsid omma Isja ödde waatma.
Ja kui ta senna küllasse sai, nägi ta Kadrit, wet kaewust wotwad, ning
ütles, möda minnes temmale, tedda terretades: anna jua Tefäiale. Ja
Kadri andis temmale jua omma puhta kappaga. Ei ma sedda tele-kastet
ellades ei unusta! hüdis Jaan, kapp taggasi andes. Ja Kadri loi silmad
mahha, üteldes: ärra pilka alwa an-net; winnas wet peäle ja läks koio.
Agga senna perrese, kus ta Janit teadis ollewad, ta ei läinud mitte. Sest
ta arwas: kui temma südda nenda minno pole weab, kui minno südda
temma pole, siis otsib temma mind, ja se tüdruk ei malka middagi,
tes jootseb Mehhe wasto.

Jubba rufki põllud ^{met.} suitsefid ja heina Loog pandi sausse.
Jubba masikas olli walmis, ja kaarlad ¹⁾ jäid maggufaks ja
poesa-marri hakkas punnama ning päife teif taewa-allust kui
saunaks joendama. Siis ütles Pühhapäewa hommitul Jaan: tänna
lähhän jalla Kirrikule; sest Bojus on äästand ja himmustab hingamist;
ka on ilm jälle selge wihamast mis odra aiab loma, ja pallawat on pehmi-
tand. Agga kui ta Kirriko liggidale sai, juhtus ta Kadri seltsi, kes teiste
Küllalistega ka jalla senna läts. Ikka oli hea, mõtles Jaan nüüd, et armo
heidfin Bojusse peäle, sest see eest kõnnin temma kõrwas. Siiski nad ei
räkind wiit sanna. Sest kerge innimenne lohhe walmis jutto aiama, agga
aulik lööb kartma. Ommeti lõppes te otja, enne kui tahtsid.

Ei wahtind Kirrikus Jaan Kadrit, egga temma Janit, waid kumbki
panni õppetust tähele lauldes ja kuuldes. — Töeste! Jummalä Roiaid
on mitto innimesse melest ni alwats sanud, et igga Siglane kõrtfis tasfa-

1) kaarlad = murakad.

Kandne

tegnale kandne õpetus
kirikus panevad nästi

fem on. Ja ommeti ta n e m m a d tahtwad, et Jummal neid peab hoidma — egga olle neilgi teist abbimeest surma hädas, kui Tedda. Oh kelago igga Wagga nijuggust dällust! — Ei olle tarwis, et ta sannaga nomib, sest temma waggadusje tödde maksab ennam kui sanna ja juhhatab jo, nenda kui temma kawwalusfeta ello se künal on, mis feigepimmedamad pattonurgad walgeks teeb; sest kes julgeb seäl patto tehha, kuhho õige in n i m e s s e film ullatab?

Agga Kirrifust wäljamannes pallus Kadri ennast ühhe naabri naese wantri peäle, ja sõitis temmaga ärra. Ja Jaan jäi agga ümberringi waatma — mötteldes: kuhho ta ommeti sai? ehk on jo teise pärralt, ja lõõbse pärrast minno eest ärra! Sedda kartes, ja nenda isje enneses rätides läts ta üksi taggasi, igga muud seltsi kõrwale jättes. Agga omma Wannemattele rätis ta omma luggu.

Jubba tuul aias ülle rufki-kõrre ja odra pea langes kummarkülle, ja talw-orras tousis werre-karwa. Jubba rehhe suitsuiwatas uut willa¹⁾, ja hone-sõe²⁾ rõmustas Wäljaliste süddant. Keik linno poiad hakkasid emma surussjeks sama, ja wars ja lamba tal emmast lahutama. — Siis juhtus Kadri kord tarja Korralisjeks. Agga Jani hobbone olli sel õsel ärratadunud, ja temma sedda jo warra hommitult takka aiand — ning, rahwa juhhatamist möda, ifta liggemale Kadri külla pole sanud. Ja ennä! Kadri istub ühhel pool põesa ja kuddub kinnast, ja hobbene sõõb teisel pool. Mollemad otfin! mollemad leian! hüdis Jaan sure rõmuga; ja Kadri ei näinud tedda mitte enne kui ta selle heäle peäle loi waatma, ärraehmatand keik, aino üksi olles: Sest Karjane seisib hopis teisel. Jaan rätis temmale koghhe omma hobbose luggu ülles, ning ütles sesamma jonega et Jummal mind seddawisi sinno jure juhhatand, siis kule mo süddame nou: ja said armsaks mo melest esimesest otjast³⁾ kui sind näggin — agga mis S i n n o südda ütleb?

Kadri kostis: rägi sedda minno Wannemattele, sest ilma nende teadmatta ei tea minna ühtegi — ei siin sünni sest rätida. Siis panui Jaan wäljad omma hobbose pähhä ja ütles ärrasoites: „Ridetud olgo Se, kes sind on lonud!

Agga ni pea kui Kadri koio sai, ütles ja emmole: ei olle ma tännint weel middagi omma Wannematte ees warjul piddand, sepärrast tunnistand, et tunaeile, kui tarja hoidmas korral olin, teise walla Jaan, omma lojust otfides, minno jure juhtus, ja sesamma jonega mind ennesele abbiakasaks küsis; agga ilma teie teadmatta ma ei annud temmale ühtegi otjust weel,

1) willa = vilja; 2) hone-sõe = hoone-, toa-soojus; 3) esimesest otjast = kohe alul.

et mo süüda küll temma pole on. Siis kostis moistlik emma: egga meiegi nifuggust Meest sulle ei teta: ommeti tallimaks ta melest said, et Wanne-mattele andsid jedda au. Sest igga Wannem näab omma lapse pärrast mitto waewa, ja ei tahha muud tanno se eest, kui et lapse tässi hästi läib.

Jubba leht-pu olli omma tattet mahha heitnud, ja ükski lind ei laulnud ennam temma offade peäl. Keif rohi olli jo närtfind ja Karjane ja lambolinne¹⁾ wärrisefid metsa-tulle paistel.

Siis tullid ühhel laupäewa öhtul tats Meest ratsa, senni kui Kadri isja aue. Perre koerad haukusid ja teiste perrette koerad tagga järrel, et se jut kohhe ülle külla meres; sest Ku paistis otse kui künal ja Jaan ja temma Jäsa-mees ollid need tats Tulliat. Kadri südda loi kema, ja temma Wannemad wotfid nende terretamist ja nende winad illujaste wasto.

Jubba fandsid keif jäed ja järwed, ja lumme furd fattis orrud ja määd. Kus wanker lõitnud seal aias nüüd reggi ja saan, ja kus lamba- ja kitse-tall hüppand ja hanne ja pardi poeg oiund, seal seifid nüüd süggawad hanged; ja kus lapsed palja jallo mängind, seal mõus kuub ja lasjokas, et roigas agga praksus ja seinapall pautus. Sel öhtul wasio pühhapäwa, kui keif tähhed hilgafid, tullid Jani ja Kadri pulma Woõrad Peio ja Neio totta tofko, ning leidfid seal lauad ja lauapeältist walmis, et keif römoga maggama läffid. . .

Järgneval päeval sõitsid peig ja pruut vanemate pühaliku õnnistuse saatel laulatusele. Jutu lõpul ülistatakse veel abielu õnne ja armastust. Siis järgneb luuletis:

Ruttust kaub ello kärä,
Kätki woitleb Hauaga.
Rahwas taswas, õitseb ärra,
Tulleb, lähhäb seisematta.

Senna, tänna ello weab
Kut ta mete sonntes keeb;
Dnuis, kes keif nenda seab
Et woit waggadusfel jääb!

Sest, mis kaddum fitu meil näitab,
Tetse ello jour on se;
Wagga ello waimo toidab,
Patto rõõm on ürrite.

Ülesanne 17. Kirjutage mõned looduskirjeldised kirjandusloovihku. Missugune ülesanne on neil looduskirjeldistel? Võrrelge jutustise looduspilte üksteisega. Jälgides jutu stiili, nimetage näiteid sõnakor-duse ja verbaalse metafoori kohta. Määrake selle jutu põhi-idee. Harutlege luuletist „Ruttust kaub ello kärä“. Kas sisaldab see laul inspiratsiooni? Tutvuda looduskirjeldiste ja verbaalse metafooriga.

1) lambolinne = lambur, lambakarjus.

Üldvaade jutu- ja luuletoodangust. Vaadeldud õpetlikud ja haledasisulised jutud olid meie rahvale kasulikuks lugemisvaraks 18. sajandi viimasel veerandil ja 19. aastasaja alul. Nende kaudu kajastusid valgustusaja ideed meie maal ja eesti ilmalik proosakirjandus sai alguse. Kuigi suurim osa algsest jututoodangust on laenatud võõrsilt, siiski on neil juttudel küllalt suur mõju järgneva eesti omapärase proosa arengusse.

Eesti ilmalik jututoodang algas oma arengut sada aastat hiljem luuletoodangust, kui mitte arvata ilmalikkude jututunde hulka vaimulikku laadi jutustist Jeruusalemma linna hävitamisest. Ometi on ulatuselt jututoodang suurem ning on enam mõjustanud talurahva vaimuelu.

Luule käis ees ja näitas proosale teed. Pole siis imetada, et luuletoodang varem jõudis oma arengu tippudeni.

1818.

Kas siis jesse maa feel
Saulo tules ei ivoi

Taeivani toustes ülles
Sggatvuft¹⁾ ommale otšida?

C. Kalendrid ja nädalalehed.

Eestimaa rahvakalendrid. Ajalehtede puudumisel olid tähtsamatud 18. sajandil ainsad perioodiliselt ilmuvad väljaanded, mis pakkusid rahvale pidevalt lugemismaterjali. Nad olid väikesed, kaustalt ainult peopesa-suurused, kuid mitmekesise sisuga. Alul esinesid kalendri lõpposas õpetused ja mitmesugused tarvilikud teated, aga 18. sajandi viimasel veerandil hakkas seal ilmuma ka jutukesi ja luuletisi.

Esimene alalhoidunud tähtsamat **Eesti-Ma Rahwa Kalender** on trükitud a. 1731 Tallinnas Köleri trükikojas. Üldtuntud olid 18. ja 19. sajandil Lindforsi ja Gresseli tähtsamatud. Lindforsi kalendris on avaldatud Willmanni valmid (*Teekäibia ning Ingel; Kas, mis lesseks saanud jm.*) ja luuletised, nagu: *Laul, Lapse uinutamise Laul, Kewwade laulda jne.* Gresseli *Eesti-Ma Rahwa Kalender* sisaldab Holtzi väärt-teost *Jut on se Koroake, Õppetud on se Iwwa.*

Kirjanduskehval 18. aastasajal, mille keskpaigu pikemat aega ühtki kirjanduslikku toodet ei ilmunud, olid Eestimaa rahvakalendrid meie

1) Sggatvuft = igavikku.

rahva vaimsete huvide elustamise ja virgutamisega tähtsaks tegureiks eesti vaimuelus.

Kaks esimest eestikeelset nädalalehte. Eesti ajalehe eelkäijaiks on perioodiliselt ilmunud nädalalehed, milliste väljaandmist katsetati juba 18. sajandi keskpaigu.

18. sajandi kolmandal veerandil kujunes Põltsamaa Liivimaa töös- tus- ja hariduskeskuseks. Mõisaomanik major Lauw asutas Põltsamaale mitmestugused vabrikud, apteegi ja haigemaja, kuhu ta kutsus ametisse eriteadlased välismaalt. Haigla juhatajaks tuli a. 1766 Riias energiline arst dr. Peter Wilde, kes sinna asutas samal aastal trükikoja ja jätkas Lätis alustatud saksakeelse arstiteadusliku ajakirja toimetamist. Tutvunud sinse talurahva viletsa olukorraga katsetas ta kirikuõpetaja A. W. Hupeli kaasabil välja anda ka väikest **eestikeelset** arstiteaduslikku nädalalehte. Hupel tõlkis dr. Wilde mõned saksakeelsed õpetliku sisuga kirjutised eesti keelde ja avaldas nad kavetatud nädalalehes *Lühhike õppetud*, mis hakkas 1766. a. lõpul Põltsamaal igal nädalal ilmuma. Ajakiri oli niivõrt väike, et järgmised numbrid nn. „tükid“ jätkasid eelmisis numbreis alatud ainsat kirjutist. Selle nädalalehe ilmumise kestusest puuduvad lähemad teated. Tänapäev on säilinud 41 numbrit (163 lk.).

Esimese eestikeelse nädalalehe tiitelleht.

Lühhike õppetud

1766.

mis fees
monned head rohhud täeda antafie, ni hästt in-
nimeste fui ta weiste haigusse ning wig-
gaduste wasta,
et se
tellel tarwis on, woiß moista, fuida temma
peab nou otfima ning mistulles tãhhele
panna igga haigusse jures,
Selle fõrmas on weel muud head nouud, õp-
petusfed ning maenitusfed leida,
feit
meie Gesti ma rahwa fassufis niug figg-
dusfets üllespandud

esjimenne tũf

Trũffitatse Põltfamal 1766

Teist, juba suuremat ajakirja *Tartoma rahwa Nãddalilehte* andis välja Põlva koguduse õpetaja Gustav Oldekop ühes Kanepi pastori Joh. v. Rothiga a. 1806. See oli väikesekaustaline õpetliku sisuga ajakiri, mida ilmus 41 numbrit. Kahjuks pole nimetatud tartukeelsest nädalalehest ainustki eksemplari tänapäev alal hoidunud.

Ülesanne 18. Korrata jututoodang. Selgitage iga jutukirjaniku osa eesti ilmaliku kirjanduse algatamisel. Missugused proosaliigid said alguse vaadeldud ajastul? Kellelt on pärit laulukatke „Kas siis selle maa keel“? Käsitlege üldiselt kalendri ja ajakirja tähtsust vaadeldud ajastul ja nüüdisajal.

3. Omapärase kirjanduse alged (1818—1850).

A. Luuletised.

Kristian Jaak Peterson (1801—1822). Eesti omapärase kirjanduse algataja on **esimene eestlane ja eesti suurlührik Kristian Jaak Peterson.**

Sündis Riias 2. märtsil 1801. kirikuteenija¹⁾ pojana. Alghariduse omandas kiriku- ja kreiskoolis. Saadud rahalise toetuse varal lõpetas Riia gümnaasiumi. Juba koolipõlves avaldusid andeka ja püüdliku Petersoni teaduslikud ning kirjanduslikud huvid. Ta katsetas koostada rootsi keele grammatikat ja lõi vabas ning võimsas rütmis oode ja karjastelaule antiikkirjanikkude eeskujul. Gümnaasiumi lõpetanud, (1819) jätkas oma õpinguid Tartu ülikooli usuteaduskonnas. Loobus aga teisel aastal ülikooliõpinguist, kuna ta vabameelsed vaated olid vastolus ülikoolis õpetatavate vagatsemist-nõudvate kirikudogmadega. Jala rändas Peterson Tartust Riiga, luuletades matkal südamliku ja kurvatoonilise lahkumislaulu kodumaale.

Saul, fui ma Tartust lätsin Riia pole, omma wannemad watama; tehtud on se laul Tuleförtfis. **1819.**

Jummalaga nüüd meie maa!
Ei ma nüüd kõnni
Sinno kasfemetšadesa,
Kus lilled on õitfemas,
Ja laulemas linnud
Illuste puude warjoella:

Saggedaste iftsin
Tasja oia kaldas
Mõtteldes teie peäle,
Mo 'allid wannemad!

Sinno 'alli peate
Tulleb ikka melesse,
Kui pääw on õitfemas ülles,
Kui pääw film on minnemas,
Sure loja füllesse, —
Armas isfatenne!

Emmale, wend ja õdde
Teie jure nüüd tulen!
Jummalaga meie maa.
Illufam pääw mulle paistab
Ella wannematte maias.

Sama meeleolu tõlgitseb Kr. J. Petersoni parim proosakatse „**Üks jut**“ (1818):

1) Ta isa oli pärit Viljandimaalt Karula vallast Kikka talust.

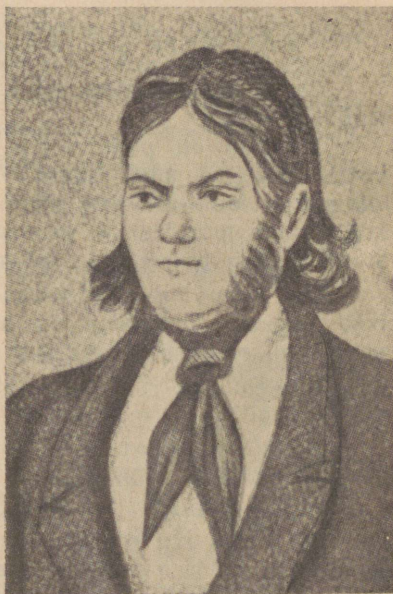
Talve olli jo male tulnud. Linnud ollid vait. Külmane tuul puhhus metsas ja ajas lund angole. Metsas istus lummise männapuu al, pisseksesse tulle jures Jaak, kes ühhe linna läks omma armsad vannemad vattama. Ta olli üksi metsa sees, tulle leek tousis ülles, ja puu raksus põledes. Jaak, teekäimissest vässinud, vottis omma pibo, ja tubbako-kotti; ja pibo põllema pannes 'akkas ta issiennese jures seddavisi mõtlema:

„O Jummal! Kaugel veel on mo armsad vannemad ja nende poeg on siin üksi sures metsas talve käes. — Kül nüüd mo vanna issakene aiab jutto emma, õe, ja vennaga, ja kül temma küssib ka : kus on nüüd mele armas Jaak? — Ei nemmad tea sedda mitte, et Jaak lkka nende pole jouab. O! Kui rõõmsad savad ollema, kui nende silmakessed savad mind näggema tuppa tullevad Siis loen jälle ommad laulud nende jures. Ja issakenne 'akkab siis laulma ja tantsima. Emma 'eidab pärrast maggama, ja siis aian minna vanna issaga 'ead jutto pud-del õllut ees ja pibud suus.“

Nenda mõtles Jaak, tousis ülles, kustus tuld ärra, panni omma punga jälle selga, mõök rabbises temma kõrval. Siis 'akkas minnema senni kui omma vannemate jure sai. Kui suur temma ning nende rõõm olli, seda võib iggäüks issi arvada, minna sedda ei voi siin kirjutada.

Elurõõmus ja patriootlik Kristian Jaak Peterson armastas soojalt ja hellasti oma kodumaad ja vanemaid. Tal oli „usku enese, oma rahva ja keele tulevikku — sel ajal, kui sarnast usku veel kellelgi ei olnud.“¹⁾ Oma tulise ja julge iseloomu tõttu julges ta eesti talutaadi rõivais käia Riia tänavail, sellega tekitades Riia sakslaste seas pahameelt ja kaotades oma paremad sõbrad.

Tartust Riiga saabunud, asus Peterson lahendama keeleteaduslikke küsimusi, elatudes tundide andmisest. Ta õppis isegi Ameerika ja Aasia keeli ning tõlkis saksa keelde *Soome mütoloogia*, mis ilmus ajakirjas „Beiträge“ (1821). Peale selle ta kogus rahvalaule ja avaldas kirjutisi eesti kirjakeele kohta.

Kr. J. Peterson.

1) G. Suits „Meie esimene luuletaja“ teoses „Võitluspäevil“, 1905.

Raske ning ülejõukäiv töö ja kurnav tiisikusehaigus murt-
sid ülekeeva noorluuletaja ja teadlase tervise. Ta suri kahe-
kümneüheaastasena 23. juulil 1822. ja maeti Riia Jakobi ko-
guduse surnuaiale. Nagu ette aimates oma peatset surma
laulis Peterson vaikselt leinas *Mardi Lutterusse päval*:

Surma tvarirole minnema   Zärrele jäivad temma
Peab maarahiva laulja: Saulud armfale rahivale . . .

unustas Luuletaja Gustav Suits, kes Kr. J. Petersoni toodangu
unaruselt päästis, lausus 1905. Petersoni luuletooteid hinnates:

„Heledalt loitis hämaras tema elutuli, loitis ja kustus.
Siis jäi jälle kõik kauaks ajaks pimedaks. Sest ei olnud need
ajad vabaduse ja luule pühatule ajad.

Kr. J. Peterson oli aga meie esimene luuletaja. Langegu
tema mälestus noorisse südameisse!“¹⁾

Mõtteteri K. J. Petersoni päevikust.

1. **Kalliks pidama oma aega** olen palju inimesi õpe-
tanud.

2. Mul oli palju sõpru, aga **talupoja-kuuega tõde**
võttis nad ära minu käest. Ehk sagedasti küll inimesed
ütlevad: „Meie ei vaata mitte kuue peale, vaid selle peale,
kes kannab teda,“ siiski oma südames nad mõtlevad: „Ilus
kuub on ikka parem kui sant kuub.“

3. Kuuldes inimesi **tantsima õppivat, pean** ma
ikka **naerma**: mispärast ei õpi nemad ka magama? Meil
on ju küll elurõõme, miks siis veel õppida rõõmus olema?

4. Kui ma Riia linnas olin, tuli üks sõber meie maalt,
tubakat ligi tuues, mis seal oli kasvanud.

Seda tubakat, sest et ta **meie maalt** oli, tarvi-
tasin ma ainult **pühapäeval**!

5. Peame olema **head** inimesed!

6. Õige **õnn** on minu arvates see kallis **rahu**, mis
headusest tulles igaühe meeles on **elamas**. Aga kui-
das see rahu neil võib olla, kui igaüks tühi asi, nõnda kui
rikkus ja au, ja kõik need tühjad kombekesed, nende meele
segaseks teevad kui jõe, mis ei tea, kuhu ta peab jooksuma.

1) G. Suits „Meie esimene luuletaja“ teoses „Võitluspäevil“, 1905.

7. See püüd, et inimene **teiste** õnnistuseks elab, on **headus**, ja kõigest sellest on teada, et meie isene ja teiste õnnistuseks peame elama.

8. Kristus tuli sellepärast, et inimesi õpetada, kuidas nad peavad **mõistuse** läbi **õndsaks** saama ning teisi armastama, see on, ka teiste õnnistuseks elama.

Ülesanne 19. Kirjeldage antud luuletise, jutu ja päeviku katkendite alusel Kr. J. Petersoni vaateid ja püüdeid. Iseloomustage meie esimest luuletajat. Missugused väärtuslikud iseloomujooned esinevad K. J. Petersonil?

Kr. J. Petersoni oodid. Oma kõrgeväärtuslikuma luuletoodangu on Peterson kirjutanud 1818. a. Riias ja 1819. Tartus. Sisult ja vormilt jagunevad ta luuletised kahte ossa 1) oodid ja 2) karjastelaulud e. pastoraalid.

Tulihingeline poet K. J. Peterson, olles lugenud kreeka oodide rajaja Pindarose ja rooma ning saksa lüürikute kõrglennulisi oode, asub ise looma oma nooruse energia külluses kiituselaule Jumalast, inimesvaimust ja loodusest. Luuletamisel ei piira teda, nagu eelkäijaid kirjanikke, moraalireeglid ja õpetuse kitsad raamid, vaid ta luuletab vabalt, et aga oma pakitsevat elamust ja meeolude tormilist siseliigutust sõnastada. Valguseallikana tahab ta laulda oma mahajäetud maarahvale.

Laulja.

1819.

Ni kui wahtose jõe
Müritisevad laened,
Mis faljo pealta
Langevad orro sisse;
Ni kui taewa pitfne
Musta pilvede alla
'Trmfaste kãrfatab:
Nenda on jooksmas laulo
Illus tulfine oia.

Ni kui walgusje 'allikas,
Seifab auustud laulja
Omma ivendade festeella.
Kãrfatab pitfne,
Ja metsad on wait:
Laulja on tõstamas
Omma 'eäle, wallamas
Guusta laulo faste,
Ja temma ümber,
Wait kui merre faljud
Rahivad on tulemaies.

Sügisloodust vaadeldes tekivad kirjanikul mõtisklused kaduvikust. Närbuvad lehed ja langevad kuivanud heinale; ilusad lillekesed närtsivad hõbedase allika veerel; linnud

lakkavad laulmast ja lendavad lõunapoole; allikas ummistub kaljurahnudest ja kuivab; variseb kaljutipp piksest tabatuna ja kotka pesa hääbub; tuhmub ja kaob päikese valgus ja inimesegi ilu närtsib hallis vanaduses: kõikjal häving ja kadu. Kuid kunagi ei kustu ja igavesti püsib inimeste vaim, Jumala vaimu võrdkuju. — Neid mõtteid on Peterson arendanud oodides *Süggise ja Innimeste vaim*. 1818.

Süggise.

Süggise lehhed,
Mis 'aljas metsas
Keitvadel õitsinud, teie
Närtsinud külmas tules,
Padi karivaga,
Tammipuu ladivasta
Õllete mahha langemas
Kuitvato 'eina peäle;
Ja murrelit seismas
Lilled ja illus puu!

Sinno villoses iwarjus
Ennam ei laulamas
Waggað taewa linnud;
Sest naad süggise uius
Lounapole jo lendamas,
Kus sojema päwa tulli
Mürtide peäle paistades
Merresta üllestousmas.

Surrewa aasta pärraft
Nuttes, taewasta
Rangode lapsed
Süggise fanged wihmað,
Kurwa näolisfe oia
Laeste peäle mahha

Tullemas; õhtudes
Guiaia furma pärraft
Süggise tuled on puhhumas
Lanes ning paljas metsas,
Pillwede tagga pääw
Murrega on leinamas.

Nenda närtsimas
'Allis wannadusfes on ka
Innimeste illo! —

Agga ülles taewasse
Torredama päwa wasto,
Mis iffa kummaðes,
Ilmas ära ei kustu,
Maiseð ihho paelad
'Aludasfe iwarjole pannes,
On fiis lendamas ta waim;
Ellamas kus tähhed
Siin õfel, seäl päwal,
Kus kuu 'õbbedassfes
Iggaivesfes tulles merres,
Kus päwa fuldas
Pääw on paistamas; waim!
Seäl osled ja ellamas
Sure Jumala jures!

Lennukas ood „Kuu“ algab usutlevate ja kahtlevate tunderõhuliste küsilauseetega. Kas maakeelne luule tõesti peab külmuma karedas kliimas nagu lõunamaa mirdike? Kas eesti keel luulekandel ei suuda sisendada igavikuhelinaid? Nooruslik luuletaja igatseb ülistada taevatahti ning kuu kuma ja otsida vaimus Jumala vägevust.

Kuu.

Kas lauluallikas
Külmas põhjatuules
Minu rahva meelese
Oma kastet ei vala?

Kui siin lumises põhjas
Ilusa lõhnaga mirdike
Viluses kaljuorus
Ei või õitseda kaunisti;
Kas siis meie maa keel,
Mis kui tasane ojake
Oma ilu tundmata
Läbi heinamäa sinise
Taeva kullases tules
Rahuga on joosklemas,
Ja toreda häälega,
Oma rammu tundmata,
Taeva müristamisega
Kui meri on hüüdmäs;

Kas siis selle maa keel
Laulutules ei või

Taevani tõustes üles
Igavikku endale otsida?

Siis ma võtan teid,
Selge, sinise taeva
Tähed, maa pealt
Kõrge isamaa poole
Rõõmuga vaadates, laulda;
Siis ma laulan sind,
Õökuningas, kuu,
Kes sa pilvede sülesta,
Nii kui pungasta lilleke
Lõbusa valge palgega
Üles tõused taeva all,
Kus tulised tähed
Maha on langemas
Sinu eest musta,
Pimeda udu sisse.

Nõnda, inimeste vaim!
Oled sa udus ujumas,
Kui su mõte on otsimas
Jumalat tähtede alta.

Oodis „Sõprus“ kirjeldatakse lähestikku kasvavaid tammepuid, milliseil kui hingetuil esemeil puudub vastastikune sõprustunne. Kuid võimsa inimesseudame armastus oma sõbra vastu on igavene.

Sõprus.¹⁾

Haljan metsan on kasvaman
Tammepuu tammepuu juuren,
Ühe ema lapsed.
Tulevad nende juured
Selle ema vilusen, lillitsen
Põuen kokku,
Ning taeva selgen tuulen
Nende lehed on mängiman

Teineteisega valguse
Ilusa allika lainten.
Ja loomade ema on,
Kaunistud kuu aimuga,
Tuulista teeda käiman
Valguse allika ümber.

Aga hingetu ei tunne,

1) Lõuna-eestiline teisend.

Ei armastuseta maa
Armasta kaunist päeva,
Tammepuu ei oma venda.

Sa, inimeste vaim,
Kallim kui taeva tuulised
Päevad, ülem kui tähed,
Sa, kes nende teeda
Oma mõistusega,
Mis tarkuse meresta
Jumal su meesse valand,
Targasti oled seadman,
Sina, surmatu vaim,
Tunned õndsas südamen

Armastuse õnnistust,
Sest rõõmuga meelen
Teise surmatu vaimu
Armastud kuju kanden
Ei sa karda vihase
Mere tõusevaid laineid,
Ei taeva müristamist,
Mis rankude sülesta
Paistevad tulda viskaman
Nõdra sureliku pääle.
Igavesti elaman,
Igavesti armastaman
Oled sa oma hella
Sõpra siin ja taevan!

Kr. J. Peterson tarvitab oma ülevate ja paatoslikkude oodide sõnastamisel omapärast keelt ja väljendusviisi. Lau- sed on keerukad, ebatavalise sõnajärjestuse ja mitmete peri- oodidega. Rütmilised lauluread vahelduvad vabamõõduliste värssidega. Rohkesti esineb oodides tunderõhulisi küsi- ja hüüdlauseid, võrdlusi, kontrastseid pilte jm. Peaaegu kõik stiil- livõtted on rakendatud kõrge tundeliigutuse väljendamiseks.

Kõrgeandeline Petersoni pateetilised oodid osu- tasid esimesena **eesti keele kunstilisi väärtusi ja panid aluse eesti omapärasele, kunstiväärtuslikule luuletoodangule.**

Ülesanne 20. Kirjutage üks Petersoni ood nüüdiskeeles ja vas- tavas värsimõõdus kirjandusloo vihku ja õppige pähe. Jälgige võrd- lusi „Lauljas.“ Nimetage näiteid epiteetide ja metafooride kohta oodidest. Kuidas märgib Peterson sõnaalgulist h-d? Missugused vanad käändelõpud esinevad ta luules? Koostage oodide kohta kavad ära näidates, millega algavad oodid, missugused kontrastsed ja võrdlevad pildid neis esinevad. Õppida ood ja kõnekujundid.

Faehlmanni vaimulik ood. Õpetatud Eesti Seltsi arhiivis on säilinud käsikirjas Faehlmanni vaimulik ood *Suur on, Jummal, so ram* (vt. tekst järgmisel lk.), mis ilmus trükis ühes saksakeelse tõlkega alles peale Faehlmanni surma a. 1852. Vastavalt Petersoni oodidele on jälgitud selles

Yalan
 Suur on, Jummal, so rami; suure so elde meel.
 Paks marrude um karustab pattuseid,
 Agga Jummal elduft.
Kidab taevast ja mets ja nurm.

mut
 Rõem on põlganud mind. Üks ma nuttakse,
 Kuu ei mäletus vel, lotus ei lõhkaks mind.
 Taevast naeratab lotust
 Agga mäletust mets ja nurm.

Terre mõnugi paik, armas ja kallid mul,
 Kus ma mõnugi kord õnnega rebitsin,
 Kulur õpiko laula,
 Kalla mängimist vatasin.

mut
 Tulle laggas vel - laggas talle vel
 Õnnis õnnelik aeg kõige so rõemuga -
 Silma pilkude vaska
 Ello aga ma annakse.

Lotus, Jummal läht, jinnast kaksid mind,
 Kakkho mõnn jolaks rõemuga õjakes:

"Terre! näen ma juud jälle, 1, 3
Terre õnnistud ippa-ma."

oodis antiikset oodiluulet, nimelt Asklepiadese salmimöötu. Faehlmann on osanud meisterlikult rakendada eesti keelt antiiksesse luulevormi.

Tema ood on kirjutatud sama kõrgelennulises stiilis nagu Petersoni oodidki. Selles ülistatakse Jumala vägevust, igatsetakse tagasi möödunud aegu ning mängupaiku ja trööstivas lootuses tervitatakse õnnistatud isamaad.

Ülesanne 21. Missugused verbaalsed metafoorid, sõnakordused ja tunderõhulised 'hüüdlause' esinevad Faehlmanni oodis? Mis poolest erineb Faehlmanni ood Kr. J. Petersoni omist? Missugust väärtust omavad Kr. J. Petersoni ja Faehlmanni oodid?

Kr. J. Petersoni karjastelaulud Tunduvalt erinevad Petersoni oodidest ta idüllilised karjastelaulud, mis koosnevad antiiksete pastoraalide eeskujul enamasti dialogidest. Peterson on püüdnud karjastelauludes järele aimata eesti rahvalaulude vormi, kasustades troheilist värsimöötu, alliteratsioone ja assonantse. Kuid ta pole suutnud täielikult neid kohandada rahvalaulude väljendusviisile, mispärast mõned laulud on muutunud ebatasaseiks ja viimistlematuiks. Sisuliselt tunduvad Petersoni karjastelaulud lihtsameelsete ja sentimentaalsetena. Neis kirjeldatakse ülistavalt loodust ja kujutatakse karjaste õnnelikku elu loodusrüpes.

Karjaste-laul. Ot ning Pedo.

1818.

Ot.

Wada fassi järive peäle,
Kui fee wessi on finnine!
Sinnine fui taewa laggi
Kullane fui päife illus.
Jotugem fiin järive äres
'Alja rohho padja peäle.
Wõttem laulda wastastiffo.

Pedo.

Algga kes on laulomoistja?

Ot.

Seäl jo tulles wanna Aldo;
Kui ta laulis norel eal,
Egga fui ta pilli aias.

Kuulsiid tedda metfa linnud —

Kule, Aldo meie laulud,
Atle, kes on parrem laulja.

Aldo.

Kül ma tahhan kuulda teida
Armsad, nored poisifessjed.

Ot.

Ilusaste paistab
Kuu meil' õse aial
Kui ta taevastagi
Pillwe pouestagi,
Omma palle mösfeb
Tasfa oia fastes.

P e d o.

Torredaste läigab
 Päwa ivalgus meile,
 Kui ta toidotullest,
 Musta merre peäle,
 Niamas on fulda.

O t.

Kallis on se faste;
 'Obbe on ta ümber;
 Temma jure alta
 Latsub tasja oia:
 Ta on paiolinno
 Warjolinne maia.

P e d o.

'Aljas tam seal touseb;
 Piltvedes on temma
 Ladivas, jõe wahtus
 Geismas on ta jassad.
 Temma otja peälta
 Laulab illus õpitt.

O t.

Pesjastagi lennab
 Armas päjo tülles,
 Elle tammi otja;
 Innimeste sõbber
 Olles, laulab temma
 Taewa selges tules.

P e d o.

Kaljo peälta touseb
 Kottas päwa pole,

Pittse maia pole;

Uuub päwa fuldas;
 Innimeste filmad
 Ei woi tedda nähha.

O t.

Niate on illus, *climark*
 Kus ni paljo lilla,
 Kui siin 'aljas metsas
 Pude fännufida,
 Kui seal põssulagi
 Wilja kõrresida.

P e d o.

Illusam on orgo
 Kus ni paljo puida,
 Kui on sõapõssul
 Mehhi, kui on taeval
 Selgi tähhesida

A d o.

Kuulge poisid mis ma ütlen:
 Igga teista illust laulab.
 Agga sinno laul, o Otto!
 On fui tasja oiafenne
 Mis on jooksmas 'allifasta;
 Sinno jälle, Pedo armas,
 On fui sure jõe ivesfi
 Kaljo peälta langemais.
 Gulle tahhan pilli anda,
 Gulle annan tauni jartve.

Eriliigi moodustavad Kr. J. Petersoni lüüriliste laulude hulgas ainsale armastatud sõbrale Alole pühendatud luuletised, millistes väljendub sügav sõprus-armastustunne. Oma intiimseid tundepehanguid väljendab luuletaja otseselt, varjamatult. Onnejoovastuses viibib Jaak armsa Alo läheduses, ääretus kurbuses ta leinab kadunud ainsat sõpra. Lohutuseks on tal vaid õilis lootus, et ta peale surma kohtab oma armsamat taevalikus õndsuses.

Karjastelaul ehk Jaagu leinalaul.

Rõõmulaulu ma ei leia,
 Sest mu ainus ilusakene

Ei mind enam armasta.
 Varjus seisab minu maja,

Leinavarjus minu süda.
 Kus sa hella armukene?
 Sinu pärast nuttessagi
 Näen ma aga surmakuju
 Oru sees ja oja kaldal.
 Kus nüüd on su kaunid silmad,
 Ilusad kui taevatahed?
 Kus nad on nüüd paistamas?
 Kus su ilus lillesuu on,
 Kus ta nüüd on laulemas?
 Puhu tasa, tuulekene,
 Tema kulda juuste läbi,
 Kanna minu leinalaulu
 Õhkudes ta meele vastu.
 Lenda, lenda, pääsukene,
 Tema hella palge ette,
 Ütle talle minu kurbust.

Veel siin õitsvad minu aias
 Tema vaeva lillekesed,
 Veel ma kuulen laulevada
 Tema pajulinnukesta.
 Veel ma valan silmastagi
 Leinakastet tema pärast!
 Tule jälle minu juurde!
 Küll ma annaks suud su suule
 Annaks kätt su käele,
 Kui sa, minu hellakene,
 Oleksid mu sülessagi.
 Koidupiir, oh kuule minu,
 Kuule minu leinahäälta;
 Siia too mu ilusada,
 Ilusada, hellakesta, —
 Ikka olen armastamas
 Oma ainsat armukesta!

Alo laulud lähenevad sisult anakreontilisele, elunaudingut ülistavale luulele, mida viljeldi 18. sajandil saksa kirjanduses. Kuigi Kr. J. Peterson põlgas maisi lõbusid, on ta siiski eestistanud mõned kreeka luuletaja Anakreoni luuletised, nagu „Ma pean jooma“ ja „Naised“.

Naised.

Härgadel on sarved,
 Kabjad hoostellagi,
 Jänesella jalad,
 Karulla on hambad,
 Ujumas on kala,
 Lendamas linnukene,

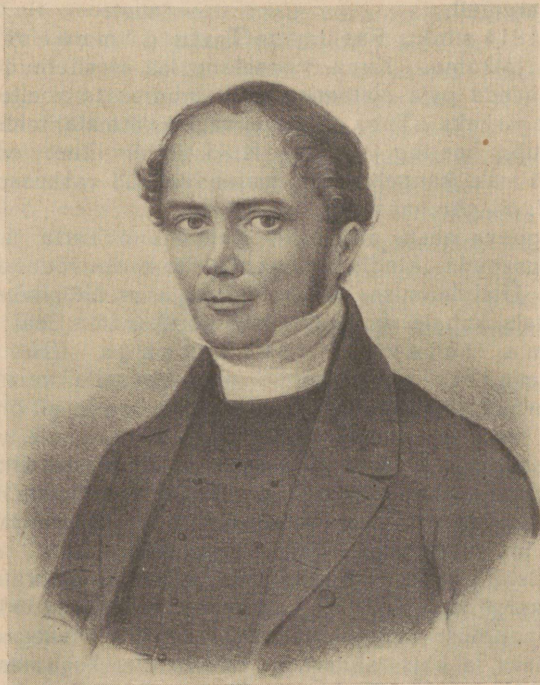
Meestella on mõistus.
 Kus siis naised jäänud?
 Mis on naistel? Ilu —
 Mõõga asemella,
 Oda asemella.
 Naine, ilus olles,
 Võidab tulda ära.

Peab tõsiselt kahetsema, et Anakreoni luuletõlked satustid O. W. Masingi arvustava pilgu alla, mille tõttu Kr. J. Petersoni luuletoodang ei pääsenud kohe trükki ja pidi aastakümneid käsikirjas „hallitama“ Opetatud Eesti Seltsi raamatukogus. Ometi tänapäeval on tema kirjanduslik pärandus kõikide kirjandusloolaste poolt täit tunnustust leidnud.

Kr. J. Petersoni on peetud esimeseks uue aja hääleks eesti kirjanduses.

Ülesanne 22. Mis on esitatud karjastelauludel ühist ja erinevat (värsimõõdus, keeles ja stiilis) rahvalauludega? Mil määral esinevad alliteratsioon ja assonants neis lauludes? Tooge näiteid „Otu ja Pedu“ laulust kliimaksi kohta. Kuidas kirjeldab kirjanik loodust ja oma sõpra? Hinnake üldiselt Kr. J. Petersoni toodangut. — Õppida karjastelaul ja kliimaks.

Friedrich Robert Faehlmann (1798—1850). Sündis Järvamaal Hao mõisas 20. dets. 1798. opmani pojana. Ta isa oli orjusest vaba, iseloomult heasüdamlik, rõõmsaloomuline

Fr. R. Faehlmann

mõisavalitseja. Kahtlemata räägiti kodus eesti keelt, sest Faehlmann omandas lapsena emakeele. Seitsmeaastasena ta kaotas oma tiisikust põdeva ema. Tema võeti mõisaomaniku

v. Paykulli perekonda, kus ta sai saksa kasvatuse. Juba lapse-eas ilmneseid Faehlmanni arstlikud kalduvused ja huvi emakeelse rahvaluule vastu. Kiiresti kulusid ta esimesed eluaastad: suved keset kaunist Hao mõisa loodust, mängides ja marjul käies; talved mõisa peretoas, kuulates mõisamoonaikailt ennemuistseid lugusid.

Algõpetuse saanud saksakeelses kodukoolis, õppis Faehlmann viis aastat **Rakvere** elementaar- ja kreiskoolis. Kooliõpilasena ta osutas erilist usinust ja arukust. Tal kujunes harjumuseks õppida keskööni, nii et ta tervise pärast oldi mures. Vabad hetked veetis kaasõpilastega linnamäel ja lossivaremeil.

A. 1814 siirdus Faehlmann **Tartu** gümnaasiumi omi õpinguid jätkama. Kuna vanaldane isa ei suutnud küllaldaselt hoolitseda poja elatamise eest, muutus ta koolielu Tartus aineliselt raskeks. Tuba oli talvel sageli kütmata, toiduks ainult leib, siirup, "heering ja vesi. Kuid õpihimuline, edasirühkiv noorur ületas kangelaslikult majanduslikud raskused ja lõpetas 1817. a. gümnaasiumi.

Järgneva aasta alul astus Faehlmann Tartu ülikooli arstiteaduskonda „kindla tahtega siit ellu kaasa võtta tublid teadmised.“ Ülalpidamise hankimiseks ta asus üliõpilasena kodukooliõpetaja kohale dr. Monkewitzi perekonda. Seal „ta tutvus oma tulevase abikaasaga (Henriette Reidemeistriga), samuti aga ka selle varakult tiisikusse surnud sõbrannaga, „kes oli ta silmade all õitsele puhkenud ja keda ta armastas oma noore südame täie tulega.“¹⁾ Paari aasta pärast lahkus Faehlmann dr. Monkewitzi majast, et pühenduda täiesti õpinguile. Peale arstiteaduslike ainetete ta kuulas võrdlevat keeleteadust, kirjandusajalugu, esteetikat jm. Õpingute kõrval luges ilukirjandust, eriti Goethe ja Schillerit, et „värskendada oma väsinud vaimu vahetevahel kerge luulepala läbi.“ Arstiteaduse alal ta töötas harukordse andumuse ja põhjalikkusega. Suvevaheaegadel viibis Hao mõisas ja käis talutaredes rahvaluulet kogumas.

1824. a. hakkas Faehlmann Tartus praktiseerima vaestearstina, ehkki tal ülikooliõpingud olid veel lõpetamata. Vaatamata enese ainelisele kehvusele andis kõigile kaasatundja ja abival-

1) K. E. Söödi kirjutis „Eesti Kirjanduses“, 1929, lk. 243; vt. ka „Piibujutt“.

mis Faehlmann vaesemaile alati maksuta arstiabi. Seepärast ei vabanenud ta ise kunagi majanduslikest raskusist. Lõpetanud 1827. a. lõpul ülikooli, jätkas oma arstlikku tegevust Tartus. Mõne aasta pärast oli Faehlmann otsitavamaid arste. Tööd oli tal arstina niivõrt palju, et ta vaid öötundidel võis anduda keeleteaduslikele ja rahvaluulelisile harrastusile. Aastal 1832 ta naitus apteekri tütre Henriette Reidemeistriga, keda talle oli soovitanud ta endine mõrsja omal surmavoodil.

Faehlmanni sõpradeks olid kirjanduslike huvidega ametikaaslased, nagu Kreutzwald, Schulz-Bertram jt. Ühes sõpradega ta kavatses eestisõbralisi haritlasi organiseerida, et kavakindlalt teostada eesti keele uurimist ja vanavara kogumist. Faehlmanni algatus leidis poolehoidu ja a. 1838 asutati Õpetatud Eesti Selts. Sellest ajast alates elustus Faehlmanni tegevus eesti keele ja rahvaluule alal. Ta pidas sageli seltsis ettekandeid, toimetas seltsi väljaandeid, õhutas kaaslasi (Kreutzwaldi) kirjanduslikule tegevusele ja asus kavatsetava kangelasloo *Kalevipoja* ainete kogumisele.

Tuleb imestada Faehlmanni suurt töövõimet ta viimaseil eluaastail. Praktilise arstina päeval ja ka öösel tegev, loengud ülikoolis eesti keele ja arstiteaduse alal, seltsi juhtimine, „Kalevipoja“ koostamine jm. Laia tegevusvälja kõrval veel teravad tülid mõisnikkude ja kiriklastega vabameelsuse ja rahvustluse nimel. —

Ülekoormav töö mõjustas kurnavalt ta hädist tervist. Faehlmann suri a. 1850 ja maeti Tartu Jaani koguduse kalmistule.

Hinnates väsimatu töömehe Fr. R. Faehlmanni suuri teeneid arsti ja kirjanikuna ning keele- ja rahvaluuleuurijana, püstitas tänumeelne eesti seltskond ta kalmule hauamonumendi (1928) ja Tartu Toomimäele ausamba (1930).

Faehlmanni kirjanduslikust toodangust väärtuslikuma osa moodustavad: ood „Suur on, Jumal, su ramm,“ dialoogiline luuletis „Piibujutt“, humoristlik rahvajutt „Kalendritegija kimbus“ ja muistend „Koit ja Hämarik“.

Faehlmanni epigrammid ja Piibujutt. Tabavalt ja lühidalt on avaldanud Faehlmann mitmesuguseid mõtte- ja tõesid oma epigrammides, nagu: „Hea ja paha“, „Üks kui mõnigi teine“, „Kes on aus?“, „Kerge ja raske“ jm. Need mõttesalmid on kirjutatud eleegilise distihoni värsimõodus.

Kes on auus?

Auus on je mees, kes õigust teeb ja Jummalat kardab
Olgo ta troni peal, olgo ta ilpude sees.

Enam tähelepanu pälvib Faehlmanni pikem luuletis *Piibo jut*, mis on samuti loodud distihonis. „Piibujuttu“ nagu muidki Faehlmanni luuletisi on väärtuslikumaks peetud enam värsi- tehniliselt kui sisuliselt. Ometi omab see luuletis ka huvitavaid sisulisi väärtusi. Faehlmann kirgliku suitsetajana on osanud hästi kujutada ja edasi anda neid mõnusaids unistusi, mida tekitab truu seltsiline — piibuke. Ta pessimistlikud harutlused sõpruse ja õnne kaduvusest ning varakult surnud armsama kui „igavesti hea“ mälestamine tunduvad usutavaina ja läbituntuina. „Piibujutus“ on esimest korda kasustatud eesti uut kirjaviisi.

Piibo jut.

1846.

J a a n.

Tere mo twennife Mihkel! tuda so täbalad käiwad ¹⁾?
Kas on rufis jo tüps? Mis siis so naisofe teeb?
Kas on ilm so meelest ²⁾? Eis onnifo tuul olefs parem?
Mereft sijub ta twet, ommifust fuitwa weel saafs.
Alga twennife Mihkel, alati ja nojofest imed,
Rõhtu ei täida suits, fufro ta tühendab kül.

M i h k e l.

Ura ja twennife naera, lasse mo piibofe rahul!
Rõigile oma au, piibofe! sinule fa.
Rõif maa-ilm on mo ümber, fui mo piibofe aurab,
Inimeste õn twirab ³⁾ ja mängib mo ees.
Mlasti näitab maa-ilma ilu piibofe mulle,
Kutsjub tagasi weel kadunud rõemu ja ead;
Näitab lootust fa mulle tõusta kõrgele sinna —
Sinna füs looja ees patune alastust saab.

J a a n.

Balju, twennife Mihkel, oled fa tootand ja pafund,
Wastato piibofe nütüd mis ja mull' lubasid tõif.
Mis siis inimeste õnnest piibofe ütleb?

M i h k e l.

Ta on piibo suits. Nä' fui ta rõngasse a'ab,
Nütüd ta keerleb ja õitseb, lahjub ja foguneb jälle —
Alga natufe tuult — otšas on suits nii fui õn.

1) täbalad käiwad = käsi käib; 2) meelest = meelepärast; 3) wiirab = viirastub.

J a a n.

Mis ja mo wennife kül maa-ilma sõbradest mõtles?

M i h k e l.

Nad on piibo suits. Kui on mo piibote täis,
Kül taft suits siis tõuseb ja keerleb ja mängib mo ümber;

Kui on tubatal ots, otjas on sõbrad kui suits.
Oigete sõbrade fujo oled ja piibote ise —

Oitfego minul õn, kurtvastus waetwako mind,
Ei must piibote lahtu, õnne ta õpetab tанда,
Kurtvastuses ta finnitust annab ja nõu'.

Nõnda mo tutwike oli, feda ma oitsin ja kaitsfin,
Pääwal mo mõte ta, unes ta paistis mo ees.

Põlswefene kül sul rõemu oli ja waetwa,
Leidnud olin ma tõit, aga mul pudus ka tõit.

Oitsfin tafakesti, peidetud põesaste iwarjus,
Kus mo tutwike täis üffi ja mõtete fees

Kuni mo nime ma kuulin ta lilled-uuledest kostma,
Kohe siis lendades langesin faela ma tall' —

Ja nüüd oli mo täes mis leidfin ja oitsfin ammu,
Lilled õitfesiid mul, taewas elasin nüüd.

Kül on mõnigi talw jo puhunud üle ta aua,
Ka mo tutwike weel armas ja kallis mul on.

Ka mo süda weel naerab, kui tuletab piibote meelde
Mõnda kadunud ead — kadunud? igatwad 1) ead!

J a a n.

Ruda jo piibote fusle näitab taewagi tõusta?

Teine forda kül läts — feda mul tähenda weel.

M i h k e l.

Juba piibote kustub. Nää kus wiimine suits weel

Alle fatutse seal tõusis ja kadudes läts.

Kõrgele tõuseb ta sinna, kus siratwad tähtede astmed —

Sumalaga! wiie mõnele tertwiisid must!

Sinna ja ingese tõtad, peastetud ilma waetwast,

Et mo ihoite siin tuhka ja pormu kül jääb.

J a a n.

Selle riistapuu nõuan, ehf müüfsin wiimise itwa;

Andets! piibote, mis teadmata laitsin ma find.

§.

Ülesanne 23. Määrake epigrammi ja „Piibujutu“ värsimõõt. Jutustage, kuidas Faehlmann on käsitlenud „Piibujutus“ inimesõnne, suhtumist sõpradesse ja oma armastust. Mis laadi luuletis on „Piibujutt“ sisult? Jälgige selle luuletise keelt. Harutlege üldiselt Faehlmanni luuletoodangut. Tutvuge epigrammi ja distihoniga.

Masingi valm Päts. Rahvalik mõistuluuletis *Vändra metsas Pärnumaal* on üldtuntud kogu Eestis lauldava lau-luna. O. W. Masing on selle valmi loonud saksa valmi- ja

1) igatwad = igavest.

jutukirjaniku Gellerti mõistuluuletise „Der Tanzbär“ eeskujul.¹⁾ Kohandades valmi sisu Eesti oludele on Masing püüdnud mõistu kujutada enda rasket ülesannet ajakirjaniku ja keelemehena, keda teised haritlased ei tahtnud mõista ja teda teravalt arvustasid. Valm on kirjutatud lihtsas ja rahvalikus keeles, kuid lamedas ja kulunud stiilis.

Päts.

1821.

(Üks mõistjut.)

Wendre metsas Perno maal
lasti wanna farru mahha;
pojad jäitwad emmasti mahha,
wõeti, wídi turruse,
Perno linna taubale.
Juhtus farrotantfítaja
parrajaft seäl olsema,
ja ta wanna tantfítarru
ram²⁾ ja wanna olsema.
Se siis õstis farropojad

õppetas neid istuma,
fíibbaraga tantfíma,
ja mõnda tempu teggema.
Ummetis tõif fátte antud,
rõngad ninna jõorme pantud,
lääsid perremehhega,
mõda maad siis tantfíma;
ja, et mõistfid tantfo lla,
olli perremehhel süa,
tes kui rängast wõttis wina,
waestel laiaf teggi pina . . .

Võõrsil väljaõppinud karupoegade hulgast põgeneb Päts, kõige tugevam neist, kodumaale.

Wendre male jõudis Päts,
alles olli wanna mets;
alles mitmed messípuud

fedda norelt olli tundnuud
neile andis ellaft suud.
Kus mo täddid? kus mo tuttwad? —

Seal hakkab ta oma kunsti teistele etendama.

Juhtusid siis pidnud seäl
wana Ottil mustal farrul,
olli siis ta Pätsi seäl
tõiste farrudega warrul;
rakis, mis ta ilmas näinud,
mitmed maad ta läbbitáinud;
tuida Pohla farro suggu,
fenneft wägga petats luggu,
tarf ja weider tantfímas,
weddepulfa weddamas,
fufferpalli, rastast³⁾ lõmas . . .

Suud ja filmad lahti peas,
fulis Pätsi iggamees.
Wimats iggatfesid nähha,
tuida Pohla tantfi tehha:
passusid siis Pätsifest,
et tantfíks, ehk ta nattifest.

Päts siis tõusis tantfíma
ja tantfi luggu jorroma.
Püsti jalgel tehha tänas,
liitmid imelikult wánas;
täppa wäljafirutas,
laiali neid la-utas;
panni fõrd neid rinde peäle,
fõrd neid seätis pusa peäle.
Hüüdsid tõif, tes ollis seäl:
wata immet ilma peäl! —

Päts, kui lõppis tantfímaft,
tummaras neid pohla wífi;
sowis head õed tõigile,
ja ruttas fõddo rahhule.
Rõif tes õiglamad seäl ollis,
ütliid: Päts on fállis mees!
ei ta tahha fitelda,

1) Vt. „Olion“ nr. 3, 1930.

2) ram = ramb, jõuetu; 3) rastas = ratas.

ei rummalamaid põlgada.
 Nigga olid tõised seal,
 kes wanna wiisi armastajid,
 targaks ennast arvasid,
 ja targemaid ta wihtajid:
 Need siis pahandajid meelt,
 prufisid ja omma teelt;

teggid hirmus jure färta,
 lätsid muredsijd Pätsi ärra.

* * *

Sedda iggal ajal nähtud,
 et jell' ifta waetwa tehtud,
 kes tui targem tõega,
 rahwast püüdnud walgušta.

Ülesanne 24. Willmanni valme tuntakse vähe rahva seas, kuid Masingi „Päts“ on praegu kõigile tuntud. Millega see seletub? Kas on tabavalt võrreldud selles valmis väljaõppinud karu saatust rahvavalgustaja omaga? Kumb pakub õpetusi kaudsemalt ja kunstilisemalt, kas õpetlik jutt või valm?

Kr. J. Petersoni ja Fr. R. Faehlmanni luuleteosed moodustavad **haripunkti** vanemas eesti lüürikas. Nende luuletiste tärkamisel kadus liigne moraalitsev toon eesti tunde-
 laulust ja esile kerkis jõuline ja tõeline elamus. Samuti omandasid luuletised kindlama vormi ja kunstilisema stiili.

B. Jututoodang.

Otto Wilhelm Masing (1763—1832). Pöörde vanema jututoodangu arengus tekitas produktiivne kirjamees, nõudlik arvustaja ja eesti kirjakeele uuendaja Otto Wilhelm Masing.

Sündis 1763. a. Tartumaal Lohusuus rannakabeli kõstri pojana. Kõneles lapsest saadik eesti keelt, kuna ta isa oli eestlane. Algõpetust sai oma haritud emalt, kes ta viis Narva gümnaasiumi. Kuna Masing oli keskkoolis andekamaid õpilasi, saatsid vanemad oma poja praost Asveruse heatahtlikul nõuandel Saksamaale õpinguid jätkama. Möisnik v. Paykull oli valmis edasipüüdjat noormeest rahaliselt aitama, kuid Masing oma nooruse uhkuses loobus toetusest. Ta õppis Halle ülikoolis usuteadust (1782—1786), teenides endale ülalpidamist tunniandjana, kooliõpetajana ja keeledotsendina. Masing ei piirdunud ülikooliaastail usuteaduslikkude õpingutega, vaid omandas kaunis põhjalikke teadmisi ka muus aineis. Peale selle ta matkas krahv Mannteuffel'iga pikemat aega Lääne-Euroopas, avardades oma silmaringi ja tutvudes võõraste maade ja rahvastega. Masing oli kirikuõpetajaks Lüganuses, Viru-Nigulas ja Äksis. Kõige õnnelikumana ta tundis end Viru-Nigulas, kus ta töötas vahetpidamata ligi 20 aastat (1796—1815). Aga kirjanduslikult on produktiivsed Masingi vanadusaastad, mis möödusid Äksis. Ta suri 1832. a.

ja maeti Tartu Jaani koguduse kalmistule Ehlertzi kabelisse. Kirikuõpetaja Martin Lipu algatusel asetati kabeli seinale a. 1906 kaks marmortahvlit pühendistega väsimatule töö ja õiguse eest võitlejale.

O. W. Masing asus eesti kirjanduspõllule alles viiekümneaastasena. Seda hoogsamalt ta töötas oma vanaduses. Ta koostas vaimuliku sisuga raamatuid, et rahvale selgitada pühakirja ja usuelu; soetas ilmalikku lugemisvara laialistele rahvahulkadele; toimetas ja andis välja nädalalehte ja kalendreid; kirjutas õppivale noorsoole täieliku ABC-raamatu ja *Arvamis- ja Ramatu*; täiendas ja rikastas kirjaviisi ja sõnavaralt eesti keelt; tõlkis seadusi jne. Ilukirjanduslikke too- teid sisaldab peamiselt ajakiri *Marahwa Näddala-Leht*.

Masingi jututoodang. *Ratsionalistina* ja valgustusaja ideede kandjana püüdis Masing pakkuda rahvale sisuliselt huvitavaid ning õpetlikke, keeleliselt häid jutte ja kirjutisi. Oma põnevate lugemispaladega kavatses rahvakirjanik laialiste hulkade silmaringi arendada ja võidelda varemilmunud haledasisuliste, vigaste jutustiste vastu.

Ta esimene rahvalik raamat *Pühhapäwa Wahheluggemissed* ilmus a. 1818. Raamat sisaldab huvitavaid õpetlikke jutustisi kaugeist maist ja nende elanikest, nagu laplastest, indiaanlastest, Aafrika ja Kamčatka asukaist ja muist. Põneva sisu ja rahvapärase keele tõttu oli Masingi rahvaraamat rahva seas väga loetav, ehkki ta ei oma erilist kirjanduslikku väärtust.

Kirjaniku kuulsuse tõi O. W. Masingile ajakiri *Marahwa Näddala-Leht*, mida ta toimetas järjekindlasti 4 aastat (1821.—1823. ja 1825. a.). Varem olid küll ilmunud nädalalehed „Lühike õpetus“ ja „Tartumaa rahva nädalaleht“, kuid nad olid enam kohalikku laadi. Masingi nädalaleht oli määratud kogu eesti rahvale. Seal esines sõnumeid ja kirjeldisi kodu- ja välismaalt, jutukesi, luuletisi ja vanasõnu. Politilised artiklid puudusid täiesti, kuna neid ei lubatud tagurlikkude valitsusvõimude poolt. Leht ilmus igal nädalal kaheksaleheküljelisena harilikus raamatukaustas.

Rahvamees Masing oskas tabada lugejate maitset oma nädalalehes ning neile pakkuda meelepärast ja kasulikku ajaviidet. Eriti **paelus** lugejaid **ladus keel** ja **ilmekas väljendusviis**. Kuid kõige selle juures **puudus** ta ilukirjanduslikes tooteis sügavam kunstiline elamus.

Kujukalt ja tõetruult kirjeldati nädalalehes rahvaelu ja talupoegade tüüpe. Näiteks katke jutustisest „Sündinud asjad“:

1822.

Saffa wäallas, Lüganduse fihheltõnnas; olli üks ellatand, wägga auus ja nõufas tallopoeg, nimmega Maddi Rein. Temmal olli kolm poega, kes kõit naesemehhed, ja palju perret majas. Wanna mees ei tehnu isfi ennam tõed; waid watas omma perre järrele, ja diendas agga maja tõed. Kui aeg igga waks tahtis minna, siis läks mõnnifõrd hea ilmaga merrele, wõrfu wälja wõtma; ehf nifferdas ajawiteks üht ja tõist tühja paljast; agga muist olli iffa istumas, mütsifene peas, ja piip suus, Piibli-ramatud luggemas.

Samuti esitas Masing ülevaateid Eesti- ja Liivimaa tähtsamaist paikadest, jutustades seal sündinud huvitavamaist ajaloolistest lugudest.

Kirjanduslikult väärrib tähelepanu alljärgnev jutukatke **Porkuni** preili õnnetust saatusest, millise loo on Masing jutustanud Kelchi kroonika alusel ja lisanud isiklikud mälestised oleskelust Porkunis aastal 1796.

Wanna põlwe aeg ja tännine aeg.

(Katke).

1825.

Ratwerre maatõnnas, Weite Maarja fihheltõnnas, on suur *Borkholmi* ¹⁾ mõisa, mis wägga perrefas, et sel ajal, mil wiimsest kätfu meie maal olnud, katt mitte sinna, nenda luida ka Willandi-maal mitte Kolga Jani (Klein Johannis) fihheltõnda putund, tedda sellepärrast ka liig perrefa õeldatse ollewad. Olli wanna põlwe ajal sesamma Bortholmi mõisa ühhe raudride mehhe käes olnud, tedda neil päwil rittariks nimmetati, ja olli temma omma mõisat wäallide, mütride ja tornidega kindlusets tehnu, mis aeg nüüd jo ärrahawitand, ja neid fiwwifangruks ²⁾ teinud

1) Bortholmi = Porkuni; 2) fiwwifangur = kivivare.

kuida praego nähtakse. Se wäggew innimene olli Saksamaalt seie tulnud asuma, ja omma noremat öddet ka tänna¹⁾ tonud: agga olli sefinnane noor hing, nore innimese nõdrusest, meesterahwaga õnnetumalt effima ja raskets jama. Kui wend sedda teada olli janud, mis ühhel Jõulo laupäwal sündind, siis olli ta waest effijat seälssammas paigas kotti lastnud toppida; suurt kiwwi temmaga kotti sisse panna; jäese hauku raiuda, ja tedda jõe lasta, et iggawesest sinna jätta²⁾.

1796 aastal olleme Janipä ajal esimest ja wimast korda Borkholmis käinud; sedda wägga illusaks lodud mõisa kõhta läbbikäinud; selle kiwwikangro õtjas istund, mis sest ennemuinatsest uhsest ehhitusest mällestuseks jänud; ja peäl istudes raste süddamega mõnda ümberarwand, ja ennemuinatsest ajast ennestele mäletulletand; ka pittu jõe kallast käinud, mis kõnnaosjad, pillirood ja peälekasnud soosämmel muist jo ärraümmitand ja kooldojõeks³⁾ teinud, ja olleme sel kõrral halledusega sedda õnnetumat mällestand, kes temma sees wäggiwaldsest, wenna hirmsa süddame pärrast, jürma janud.

Maarahva Nädalalehes ja muis väljaandeis tarvitas Masing uuendatud, hääldamisele kohandatud kirjaviisi. Nii ta võttis tarvitusele õ-tähe (kõik, õhto, võikjad 'varemed'), rõhumärgiga eraldas lühikest konsonanti pikast (*murre* on südames ja *mürre* on keeles) jm. Ühtlasi ta rikastas eesti kirjakeelt sõnavaraliselt ja tarvitas oma tõis ohtrasti rahvakeelseid kõnekäände. Masingi uuendatud kirjakeel ja paljuloe-tavad rahvalikud raamatud tekitasid pahameelt vanameelsete saksa haritlaste seas. Nad ignoreerisid ta keeleuuendust ja rahvavalgustuslikku kirjandust. — Nädalalehe ülesandeid ja arvustajate arvamusi peegeldab alljärgnev eessõna.

No. I.

1825.

Maarahva Näddala-Leht.

Januari fu 7. päiwal.

Eestõnna.

Et meie Näddala-leht, mis kolm aastat järsko ollime murretsend wäljaanda, meile kül muud polle jaatnud, kui

1) tänna = siia (soome k. tänne); 2) Kelchi kroonika; 3) kooldo-jõgi = koolduv, looklev jõgi.

agga kullutust meie ennestehajjuks; mõnda mehehaigust, muist ka wihtamist, ja palju ilmasüita teotust ja ausa nimme ärralaimamist: siis on meil õmmetige mitmest kõhast ustad ja armsad sõnnumed tulnud, et meie mitte asjata sedda lehte polle kirjutan, waid et ta meie süddame iggatsemise järrele, seal ja teäl, mõnda head semet on küllwand . . .

Tundjad ja mõistlikud mehed, on meie tõest ja nõust õiete kül arwand, ja sedda ka Sassa-maa kirjades aawalikult kulutand, et meie ommas Naddala-lehhes muud polle õppetand, muud kui sedda, mis tallopoja rahwale ommane, ja mis temmal häddast tarwis teada ja mõista, kui ommas põlsoharrija seisuses Jummal ja innimeste ees kõlplikus tahhab sada; abbaussu paelust lahtipeäseada, ja kõige jelle kahjo ja hädda eest, mis wanpust perritud rummalus toob ja teeb, warjul olla . . .

Mõnneed on meie keelt tahtnud sandiks ja hülluks laita: ühhed ütlewad sedda meie ennestehodud ja tehtud ollewad, kenneft ei safs egga tallopoeg tarkust jõua sada; . . . tõised on jellepärast pahhamelelised, et meil mõnneed ued kirjatah-hed ja märgid olleme prugitawaks wõtnud . . .

Saitto sedda, mis siin olleme ütelnud . . . Kolmküm-mend seitse aastat on nüüd täis sanud, et meie omma rahwa telega ennast olleme tustand ja waewand, ja näeme siiski weel mõnda tummedust temma sees ollewad, mis meie filmi ees weel polle tahtnud selgida.

Pallume siis, et meid mafele pärast tahaksite waewamata jätta! Meie olleme teinud, mis olleme jõudnud . . . Wanna sõnna ütleb:

kui wigga näed laita,
siis tulle ja aita! —

Peale selle algatas O. W. Masing eesti **esseekirjanduse**, et saksa soost haritlaste eesti keele oskust tõsta ja teritada. Sellekohases raamatus *Ehstnische Originalblätter für Deutsche* (1816) ta esitas filosoofilisi harutlusi ilmavaateliste ja üldiste küsimuste kohta. Vaatamata huvitavale käsitusviisile ja korralikule keelele leidis raamat vähest poolehoidu eestivaenuliste sakslaste keskel. Näit. katke:

Eluwoõrast haritlastest.

. . . üttelge nüüd isji, kuidas se hea woib olla, et õppetud inni-

menne ennam ei teaks tui agga ühtfuggu tundmist? Jah! tui temma Ringsep, siis ep olle fenneft janna lausuda, agga kirjamoistja, tas se ringsep? Ei! ja tui nifuggune ennam ei tea egga moista tui teisef; tui temma neis asjus mis ellusse putuwad, teistet meel rummalamki tahhab olla, mis ta siis matjab? Eks ta siis olle üks tellofe mis elliseb, ja waff mis tummifeb, üks wanna tõugaföödu¹⁾ ramat, mis tolmotand ramatofappi nurgas hallitamas on? — . . .

Oma hästi-õnnestunud saavutisena nimetas Masing *Lihwlandi-ma Tallorahwa Seäduse* tõlget (a. 1820), millisega ta rajas eesti kohtukeele, luues mitmed, tänini tarvitatud õigus-teaduslikud oskussõnad.

Kokku võttes mainitagu, et O. W. Masingi rikkaliku proosatoodanguga laienes eesti juttude aineistik ja märgatavalt edenesid jutustiste keel ja stiil, vabanedes vöörapärasustest ja puisusest.

Ülesanne 25. Jälgige õ-tähe ja rõhumärgi tarvitamise ulatust, tuues sellekohaseid näiteid. Nimetage tekstidest 1) kujukaid rahvapäraseid ja 2) võõrailmelisi lauseid. Käsitlege Masingi keelt sõnavaraliselt.

Tutvuge võrdlevalt Porkuni preilit ja Barbara v. Tisenhusenit käsitledavate toodete motiivistikuga. Jälgige mainitud aine esinemist kirjanduses ajalises järjestuses (vt. poetika). Kirjutage Masingi katke Porkuni preilist praeguses keeles kirjandusloo vihku. — Harutlege Masingi „Maarahva Nädalalehe“ tähtsust. — !

Krahv Mannteuffeli jutud. Peter Mannteuffel, 9 mõisa ja 2 karjamõisa pärihärä, oli ainuke aadliseisusest kirjamees, kes püüdis eesti talupoegi oma õpetlikkude jutupaladega kasvatada ja harida. Ta oli iselaadi mõisnik, meisterdas lennumasina, kirjutas eestikeelseid jutte ning luuletisi, tegeles kunstide ja teadustega. Eestlastele hubaseks ajaveeteks ta koostas *Aiawite peergo walgussel* (1838) ja tulusaks õpetuseks *Willem Nawi ello-pāwad* (1839). Viimane, puht-karskussuline teos kirjeldab joomise pahesid eredais värves ja manitseb karskusele. Kuid väärtuslikum on „Ajaviide peeru valgusel“, milles esineb väikesi valme ja pikem pealkirjata jutustis. Selles jutustises kujutatakse **detailselt** ja realistlikult mõningaid tähtsamaid **sündmusi rahvaelust**, nagu rukkilõikust, pulmi jm., põimides jutustisse lüürilisi luuletisi, mis on loodud rahvasuust kuulnud aineil. Suurem osa jutustisest aren-

1) tõugaföödu = tõugu söödud.

datakse dialoogis. Jutuvestjaina esinevad: taluperemees ja perenaine, nende poeg, kes jutu lõpul naitub, eeskujulik sulane Jüri Tarvel ja tüdruk Leenu; siis lobiseja saunanaine Maret, kelm Taakel jt. Mannteuffeli väljendusviis on selgejooneline ja keel rahvapäraselt lihtne. Arvatakse, et hea rahva-keele tundja, Kadrina kirikuõpetaja A. Knüpffer on Mannteuffeli käsikirju keeleliselt parandanud. Peale mainitud juturaamatute on Mannteuffel loonud elurõõmsaid, iharaloomulisi luuletisi, mis on säilinud käsikirjas.

Katkeid teosest „Ajaviide peeru valgusel“.

Eõitufelaul.

1838.

1. Sirrise, firrise, firbifenne,
Kollise¹⁾, kollise, kõwwer raud!
Kelle sirp nüüd ette jouab
Selle wasto peigmees jouab.

2. Kassime kergeste foio pole,
Lähhäme lauldes läbbi metsa.
Kelle heäl seal selgest kostab,
Sellel peigmees mütsi ostab.

3. Jouame jookstes soja sauna,
Wihhake wõttab wiimse tolmõ.

Ilusam hiilgawad lahtid juuksed,
Parremad paistawad punnased palled.

Pulmad.

Pulma päwal olli teit kõrwale kantud, oue puhtaks pühhitud; reie al seifid iggas nurtas nored fu[u]sed; wenniteste²⁾ möda ollid fu[u]se topjud, mis kül illus olli nähha. Oue wärrawas seifid tats kuuste püsti, tats ollid loga wiisil kotto seutud. Et tubba walgem olleks, olli perreet lastnud linnad möda seina lüa. Üks walgustaja rippus laest, illusa paela külles ja kandis nelli künalt. Pulma-lauual olli igga asfeme fohhal taldrif, ja suur seppiko tüt peäl. Laual olli sea lihha, hanne pradi, fogid ja kapstad; mitme kanno sees seifis öllut.

Reif olli walmis; otasid agga pulmalisjed tullesma.

Sai pulma saia³⁾ külla liggi, läts peiopoiois naggo tuul, pulma maiasfeteäda andma, et tulleswad; sadeti temmaga nore rahwale toop öllut. Peiopoiois, toop fõrges fäes, läts õistades tuhhat nelja taggasi . . .

Ollid teit wantrest mahha tousnud, naesterahwas rided heintest puhhastand, põlled seädnuud, küsfis peiopoiois: ollete walmis? Wastati: jah! Astus ette, löi möögaga risti ufse peäle, astus tuppä, löi weel kolm risti, wasto hommikut, wasto lounat ja wasto õhtut, hüüdis waljo heäleaga: Raddugo turjad waimud; teie pühhad inglid, wõtte meie noort rahwast

1) kollise = kõlise; 2) wennites = venispuu, murispuu (haampalkide otstel lamav palk, millele toetuvad sarikate alumised otsad); 3) saia = saaja.

hoida, toge nende maiasje õnne, et teik neile heats tulleks. Siis wõttis noriko läest kinni ja wiis sõma-laua tahha, jeddamõda istufid teik pulmalisjed sõma-lauda.

Kui ollid sõnud, tõi perreet lapsotesse, panni noriko sülle, ütteldes: Annan sulle, armas tütar, last hoida, se on naese esfimenne murre; kui sul lapsi jäggatud, siis kaswata neid Summala auuks ja liggimeste rõmuks, sest wannematte murre on, omma laste eest hooletanda; — nemmad peawad wastust andma Summala ees.

Wasto õhto tõi peio-pois toli, panni padja peäle ja illusa waiba selle ülle. Issamees linnotas¹⁾ noriko, ja panni põlle ette, ütteldes, nenda kui pulmas petafse, kui mütsi pähhä pannafse: „Dätta tüdrukõ kõmbed mahha, pea meest meles ja kanna maia eest murret. Et se sulle mele jääts, annan sulle hobi. Lõi, naggo paitamisse wiisil, plasjo palle peäle. Siis teik naesed hakkasid laulma. Kui laul olli otjas, ütlesid naesed: nüüd noor naene ehhitud. Ta toufis toli peält ülles ja kummardas keiftide wasto.

Norik olli ue kõhhaga wägga rahhul, ja teik perre tedda armastas.

— — — — —
Cesti-ma rahwas! olgo se teile mällestusseks, et teie mo melest arm-
jad ollete.

Rawwila moifawannem
P. Gr. Mannteuffel.

10mal Mai-ku päwal, 1838 aastal.

Ülesanne 26. Võrrelge Mannteuffeli luuletist „Sirise, sirise, sirbik“ vastava rahvalauluga. Käsitlege pulmakõmbeid Eestis. Iseloomustage Mannteuffeli stiili ja pulmapäewa kirjeldist. Kuivõrt tundis Mannteuffel eesti talupoja elu-olu? Kuidas suhtus Mannteuffel eesti rahvasse?

Sentimentaalsete rahvaraamatute eestikeelsed tõlked. 19. sajandi esimesel poolel levisid meie maale haledasisulised saksakeelsed rahvaraamatud, millised sisaldasid südant-liigutavaid lugusid süütult kannatanud tegelasist. Tolleaegsed haridust-saanud köstrid ja kooliõpetajad hakkasid neid palju-loetavaid raamatuid eesti keelde tõlkima. Eriti pühendusid tõlkimistöõle Pärnu energilised köstrid. Heinrich Gottlieb **Lorenzsonn** tõlkis eesti keelde inglise kirjaniku Defoe maailmakuulsa noorsoo lemmikraamatu *Norem Robinson* (1822) ja Caspar Franz **Lorenzsonn** eestistas prantsuse kirjandusest võrsunud loo *Jenowewa ellust, üks wägga armas ja halle lugemine* (1839). Viimase rahvaraamatu oli Kreutzwald tõlkinud juba seitsmeteistkümnenda aastase noormehena a. 1820, kuid trükkis pääses see tõlge *Wagga Jenowewa ajalik ello-aeg* alles 1842. a. Liigutav Jenoveva lugu õhutas teisi kirjamehi tõlkima muid haledasisulisi rahvaraamatuid eesti

1) linnotama = linutama; linikut, tanu pähe panema.

keelde. Faehlmanni koolipõlve sõber W. Nedatz eestistas keskaegse jutustise *Kriseldis ja Markgrahw Walter* (1843), milline lugu esines juba itaalia novellikirjaniku Boccaccio jutukogus „Decamerone“. Tartu eestikeelse algkooli õpetaja J o h a n n T h o m a s s o n i sulest ilmusid: *Puust rist; üks kaunis luggeminne neile troostiks, kes willetsusse sattunud* (1840), *Irlanda, ehk puhta ello wõit. Üks halle luggeminne, mis igga innimesse kassuks wäljaantud* (1844) jt. — Need hale-armsad jutukesed said haruldaselt populaarseks lihtsameelse rahva keskel. Pisarsilmi tundsid lugjad kaasa jututegelaste õnnetule ja kannatusrikkale saatusele.

Nimetatud rahvaraamatute tõlked esitasid vähenõudlikku väljendusviisi ja lihtlabast keelt.

Suve Jaan e. Johann Sommer on ainulaadne vanema ajastu kirjanik, kes oma teoseis on jäljendanud **vene** autoreid. Tema on maetud Pärnu alevikalmistule, kus ta hauale asetatud suurelt raudristilt loeme: *Johann Sommer. Geboren in Reval den 12-ten December 1777. Gestorben in Pernau den 6-ten Januar 1851.* Suve Jaan omandas hariduse Tallinna vene kreiskoolis ja Venemaal, seejuures tutvudes lähemalt vene kirjandusega. Tagasi tulnud Eestisse, oli ta viis aastat kooliõpetaja Rakveres ja üle kahekümne aasta töötas Pärnu kreiskoolis, õpetades vene keelt ja joonistamist. Oma õppeaine muutis ta õpilastele huvitavaks ning meelepäraseks. Elava keele omandamiseks ta etendas õpilastega venekeelseid näidendeid. Südamlikult õpetajalt Suve Jaanilt sai kirjanduslikke äratusi muuseas Faehlmann Rakvere kreiskoolis. Väljapaistvale noorsoo kasvatajale J. Sommerile annetati autähti ja ta ülendati rüütliseisusse. A. 1837 ta vabanes vanaduse tõttu õpetajaametist ja pühendus täiesti eesti kirjandusele.

Ta kirjutas kaks pikemat jutustist: 1) *Wenne südda ja Wenne hing. Suwwe Jaani mällestamised surest Venne ja Prantsuse sõast* (1841), mis pühendatud „Sure ja auuliko hooste wäe Kindrali, Sandarmi pea-peäliko Krahw Benkendorwile“ ja 2) *Luige Laus, Suwwe Jaani sõbradele, 1843.* Mõlemad teosed on loodud vene haledasisuliste rahvaraamatute eeskujul.

„**Luige Laos**“. Võimas sõjalaev „Tuvike“ oli parajasti reidil ootamas oma hakkajat kaptenit, kes oli haigestunud Tallinnas, kui saabus Luige Laose väeteenistusse astumishetk.

Luige Lause fõrd tuli nüüd ta kätte, sõdatiks minna. Temma olfi üks noor, fahhetümne fahhe aastane, tuggew, julge, färme ja rammus mees; agga ta kofhus wägga, fui temmale fëdda fufutati, ja nuttis fibbe-

daste, kui ta pea paljaks aeti, . . . et ta wanna seitsmekümne aastane isja omma waefuse sisje ilma temma abbita piddi mahha jäma; emma olli jo furnud . . .

Kuid Laosel tärkab hea mõte. Ta palub isa, et ta väepäälikule üles annaks redus oleva nekruti. Isa on mures ülesantava sõduri oodatava karistuse pärast.

Wanna Quif istus pimmedas toas, ¹⁷⁹⁹ kui wanna waim, ning sojendas omma külmi käsja kolde äres. Temma paljas pea ja temma piff walge habbe läitfifid kui kōddo pu pimmedas . . . Wanna Quif istus weel hulga aega omma paiga peal, suur tühhi ja kolle tubba ja temma seggased mõteted, ollid temma selfimehhed. Siin, mõtles ta isjenneses, ollen ma omma lapse, poiji ning ta mehhe põlwe ellanud, ollen siin rõmo ning ta kurwasutuse päiwi näinud, agga ni raste polle mo südda weel olnud, kui ta nüüd on. Poeg, poeg, sinna juhhatad mind üht rasket ja werrist teed minnema, ütles ta tasfaje hälega ja ohkas raskeste. Temma aeg läks iggawaks, ta tõufis ülles ja läks õue; õhto läks jo pimmedaks, süggifene tuul lahhus ta pitta walge habbeme laiale, patfud pilwed käifid taewa al, ja üks kaarnas lendas temma toa kattuse peale. Se ei to mulle head, ütles wanamees, läks tuppä, lüffas toa ufje finni ja panni pibo peale tuld, agga se ei maitfunud; ta heitis fangi põhkude peale, agga hund ei fulnud temma filmi.

Vanake teatab väejooksikust päälikule. Talle saadetakse 25 rubla, kuna redus olnud pojale Laosele antakse 250 hoopä. Peagi on Laose kangelastegu kõigil teada. Kogu sõjaväe ees avaldatakse talle austust ning lugupidamist ja annetatakse 285 rubla, millise summa ta kingib lahkumisel oma isale ja vennanaisele. Vana Luige hårda õnnistuse saatel asub Laos teenima merevärke sõjalaevale „Tuvikesele“, kus ta kohtab oma sõdurist venna Aabramiga. Sõjalaeval jätkuvad Laose imestus- ja imetusväärased sangariteod.

Lausel olli jo nores põlwes julge ja mehiline südda; temma fulis hea melega, kui wannad targad innimesed fests, mis ollid kuulnud eht luggenud, juttu ajafid, ja kui ta ühhest auwäärt ja julgest teust fulis rätimad, siis rõmustas ta ennaft selle üle ni wägga, et ta südda kumaks läks, ta palged punnasfid, filmad läitfifid ja rõõmsa hälega hüidis: Wata, se olli mees! Nifuggune tahhan minna ka olla! —

Aasta möödunud, puhkeb sõda Rootsi ja Vene vahel. Sügisel 1790. a. koguneb rootsi suur sõjalaevastik Naissaare ümbrusse. Vene väikest mereväge varitseb tõsine hädaoht. Venelased avavad aegsasti tule, et waenlase laevastik ei pääseks lähedale.

Tükkide¹⁾ mürrin olli ni fange, et laewad wärrisefid, mailm põrrus, taewaallune kohhas sest waljust pautumisest ja raksumisest; tule õht kumas sest fangest pallawast, merri punnas werrest, linnud ja kallad põgenesid mailma otša ärra, ja tõik mis silma nähha olli, uppus otse tulle ja suitso fiske, ja ses passus suitso pimmeduses ollid mehhed rängaste ja furma wästo wõitlemas.

Võitjaks jääb vahva vene laevastik. Rootsi sõjalaewad põgenevad, neid järgib kohutava kiirusega võimas „Tuvike“. Õnnetuseks „Tuvikesele“ tõuseb merel äkki metsik torm.

Tuul läts ifta tangemaks ja merri ülleannetomaks; päwatähhe wiimne punna fustus õhto pool taewas; passud pilwed katsid taewast kui musta linnaga finni; pimme õ laotas kui kurri kaarnas ommad mustad tiwad wuhhinal ülle merre ja upputas tõik omma pimmeduse fiske ärra. Ei olnud tähhetest taewas nähha, fange torm katsus omma rammu, merri paisus ja laenetas hirmsaste, ja üks kerge illus sõdalaew lendas õ pimmeduse ja fesk laenete huffatuse wahhest kui üks merrelind wallidaste eddasi...

Seddawisi wennis se pitt ja pimme õ hirmo ja kartuse sees möda. Waesed, õnnetomad laewamehhed, märjad ning külmad kui kallad, otasid wärrisedes koitu...

Õöpimeduses pörkas „Tuvike“ vastu kivimürakat ja vene hiiglalaew wajas põhja. Paati pääses ainult 38 laevnikku. Needki ei mahtunud kõik paati. Viis meremeest — nende hulgas ka Laose vend Aabram — pidi wabatahtlikult liisu läbi merre hüppama.

A b r a m langes omma wenna L a u s e ümber, hakkas tuggewaste temma kaela ümber finni ja ütles: Minna lähhän nüüd, mo wend, jä nüüd Jummalaga! Kui so käsfi hästi käib, ärra unnusta mo naest ja lapsi! Ei mitte, A b r a m, wastas sure hingega L a u s, sinna olled naese mees, olled laste issa; minna ollen üfsi, minno järrele ei nuta fegi, — tõmmas ennefe wenna kaelaft lahti, wiskas kübbara paati, lōi ristitese rinna ette ja — merre laene kattis tedda tõikide filma eest ärra.

Merre viskunud meremehed leidsid hukkuva laewa lauad ning luugid ja jõudsid lainete kaasabil järgneval õhtupoolikul paadile järele.

Päike jõudis jo õhtusse, kui nemmad need rõõmsad sõnnomed kuulsid: Waadake, kus ma paistab! Ma, ma! hüüdsid tõik rõõmsa süddamega hunnest ülles ärkades. Nemmad jõudsid maäre, kui päike alles kaunis kõrges olli... Linnud lirrisesid pude latwes, lõokesed laulsid taewal, ja kuffed laulsid liggidal küllas; teine poolt wennis külla karri ülle

1) tükk = suurtükk, kahur.

mäe kōjo pole ja karja poisikeste sarwe häled tõllasid metfas. Māggus lilleste hais lehtas ümberkaudo, tündjad tündsid wäljade peal... Nemmad ollid omma tundmise polest fui lapsed, ... nende tõhhud ollid tühjad, aga nende süddamed ollid rõmu täis, nemmad ollid nüid omma waewa tiu-
jatusest pääsnud ...

Keisrinna Katariina ülendab Laose vahvuse pärast keiserliku paadi alamohvitseriks ja tema venna Aabrami vabastab väeteenistusest. Peterburis päästab tubli Laos lootsikust jōkke kukkunud lapse ja toob põlevast majast poisikese välja.

Olgo tulle wõi meehāddas, mo Quif on itfa fange mees. Ta fuub on jāmme, ja muft fui muld, agga fue al on pene fuib.

Suve Jaani „Luige Laos“ on esimene pikem jutustis meie vanemas kirjanduses. Teos üldilmelt on ebaühtlane ja katkendlik. Jutustise moodustavad pisisündmused, ootamatud vahejuhtumid ja anekdoodilised lookesed, mille vahel lähem side puudub. Üldse tundub „Luige Laos“ kompositsiooniliselt algelisena. Paremini on õnnestunud jutus üksiksündmuste — lahingustseenide, tegelaste elamuste, loodusliku ümbruse jm. kirjeldamine. Säärased osad jutustisest on kaunis kunstilised ja ehtsad, nagu osutavad eespool-esitatud katked. Eriti elamusrikkad ja kujukad on Suve Jaani looduskirjeldised, mis on kohastatud tegelaste meeoludele. „Ta kirjeldab traagilist päikese veeru, suuri tuuli mustade pilvedega, tormist merd ning vihmase öö üksindust — seda kõike suurte klassiliste joontega, romantiku terava valguse ja varjude jagamisega.“¹⁾ Need kunstipärased looduskirjeldised ja lahingupildid ei pääse aga täiel määral mõjule, kuna nende vahele on põimitud pisarateni liigutavad, väheusutavad, kinolised elupäästed, alandlikud ülistused vene keisrikojale ja mōraaliõpetused lugejale. Keelelt ja stiililt on jutustis „Luige Laos“ parimaid tolleaegsete kirjandusteoste hulgas. Jutus esineb rohkesti ilmekaids ja hāsti leitud võrdlusi ning metafoore, mis muudavad teose väljenduselt piltlikuks ja elavaks.

Venesōbraline Suve Jaan on meisterlikumaid ja rahvaliku-

1) F. Tuglase „Kriitika“ I, lk. 71.

maid jutukirjanikke enne J. V. Jannsenit. „Luige Laoses“ on ta esimesena kujutanud eesti tublit, vahvat, ennastsalgavalt ohvrimeelset sõjasangarit Laost, keda kõik imetlevad ning aukartuses ülistavad.

Ülesanne 27. Kirjutage „Luige Laosest“ mõni ilusam katke nüüdiskeeles kirjandusloo vihku. Leidke näiteid võrdluste ja metafooride kohta ning hinnake neid. Missugune side on esitatud looduskirjeldiste ja tegelaste meeolude vahel? Iseloomustage Luige Laost. Käsitlege selle teose ideestikku. Missugusesse voolu kuulub jutt „Luige Laos“? Milles seisab antud teose kirjanduslik väärtus? L ä b i l u g e d a „Luige Laos“, korrata looduskirjeldised.

Faehlmanni õpetlikud ja humoristlikud jutud. Innustunud tolleaegseist rahvavalgustamispüüdeist kirjutas Faehlmann mõned eestikeelsed proosapalad, mis ilmusid maarahva kalendreis (1842—1850). Ta jutukestest on õpetlikku laadi *Tühhi jut, tühhi lorri* ja *Willets*, ning humoristlikud — *Kribus-Krabus* ja *Kalendriteggija kimbus*.

Jutus „Tühi jutt“ esineb peategelasena koolmeister, kes kõrtsis rahvalikult kõneleb õpetlikke lugusid väljarändamisest, usuküsimusist, põllundusest jm. Kunsti- ning algupärasemad on Faehlmanni naljasisulised jutud, eriti aga põnev jutustus —

Kalendriteggija kimbus.

1846.

Kui ja, armas luggeja, mind veel ei tunne — mino ammet om ja mittu aastat kalendrit teha. On ta felle tö jures palju kõhendamist ja pea waevamist, enam kui ja mõtled ja tead. Arwa kõik asjad toflu — et fu ei kummuli juhhu, egga pääw pahhempiddi wõi tähhed teihipiddi; et Janipäwal lund ei saa egga odre kolmekuninga päwa ümber ei külvata. Wata jo fegi ea tül tööd. Alga je kõige fuislitum affi on je talendri teine jäggo, kus juttud ja õppetused sees on. Egga feal kriipsti luggejate melest ei olle — iggathhel oma laido-fius.

Setufin mineval teihipäwal tö kallal, et pea ofas auras — ufs läfs lahti ja wõeras mees astus tuppa, näufst faunis wiyhane, jo küffis, fas kalendriteggija foddu. Mina mehhe aput näggu fartfin, falgafin ennast ärra ja wastafin: nüüd tül foddu ei olle, agga tellu folm pärraft lõunat tül faaks foddu ollema. Mees küffis, fas ehk kalendriteggijate tuttauw ollen, ja mina ütlesin ja. Wõttis siis prassides ja uffutades nõnda rääkida: „Tarto linnas teiwad talendri ja ennast Wirro feelt kui Wõrro feelt sees. Kas siis selget Wõrro feelt ei ofa fisse panna?“ ... mees ... lubbas tellu folm taggafi tulla ja kalendriteggijale lõhna anda ...

Ei olnud palju aega rahho, juba jälle ufs läfs lahti, ja tats meest forraga astufid fisse. Eßimine füllitas pead ja kõhhis folm tõrda, ja

tummardas ja affas piffaliste tõmbama: „Kalendri pärrast tulin mina sõnufest ütleva. Jumala sõna kõigis paigus talis — mis need ramato lehhed kalendris siis ilmliko lorriga täis tehakse — kas ei võiks Jumala sõna igga lehhe peal olla?...” Sedda wiisi ütles se effimine; agga mul wastawist tarwis ei olnud, sest teine kõhhe pani wasta: „Mis ja rägid? Mina tulin kalendrit laima, et wägga palju Jumala sõna sees, ja wägga piisut õppetust. Kes kalendrist usso finnitust ehk inge parrandust otiib? Seda otfigem lauloramatust ehk Bibliist — olgo se kalendriramato fene se ainusti, kust teist asõja õppime; on ka õppetust ja teine tarwis inimes-tele tarbeks...”

Kell kolm tulid kõik nurisjad tagasi. Kalendritegija pääses õnneks uksest välja. Riikad arvustajad pidades üksteist kalendritegijaks tõstsid tüli ja kisa. Lõpuks kihutas lombak vanamoor, kes ei leidnud kalendrist kupulaskmist, oma karguga kogu kalendrilaitjate koguduse laiali.

Esitatud pilkejutt on dramaatiliselt ja koondatult üles ehitatud, mis tekitab huvitavust ja põnevust. Jutu sõnastus on ilmekas ja huumorine.

Nii keeleliselt kui ka stiililiselt ulatuvad Faehlmanni vähesed eestikeelsed jutud eesti vanema proosatoodangu väärtuslikumate teoste hulka.

Ülevaade jututoodangust (1818—1850). Jututoodangu arengus 19. sajandi teisel veerandil on märgata tunduvat edu. Jutustised muutuvad ulatuselt kogukamaiks ja neid ilmub rohkesti. Rahvavalgustaja O. W. Masing kirjutas üksinda pea 3000 trükilehekülge. Samuti teiseneb jututoodang oma põhilaadilt. Kui varasemais jutukatkeis oldi õpetusega äärmiselt pealetükkiv ja hurjutav, siis Mannteuffel-Masingi ajastul õpetlik toon **pehmeneb**, lähenetakse rahvale armastusega ning suurema arusaamisega ja ollakse talupoegade edenemisevõimalusis optimistlikumad. Teoseid kirjutatakse esijoones **õdusaks ajaveeteks**, kujutades võimalikult tõetruult rahvaelu kõigi ta rõõmude ja muredega. Jutustistes tarvitatakse juba rahvalikku, kunstipärast kirjakeelt, mille tõttu loetakse teoseid rahva hulgas huvi ja andumusega. Nii kujuneb ajaveeteliste juturaamatute lugemine pärisorjusest vabanenud eesti rahvale hädavajaliseks tarviduseks ja hari-vaks harrastusalaks.

Ülesanne 28. Kirjeldage kalendrilitjate tüli põhjusi. Jututage mõningaid teisi samalaadseid jutukatkeid. Korrake jututoodang (1818—1850) ja võrrelge seda eelmise ajastuga (1739—1817).

C. Näitekirjanduse alged.

222.

Eesti näitekirjanduse algus on tublisti maha jäänud luule- ja jututoodangust. Alles 18. sajandi lõpul algasid sellekohased üritised. Kirjamees Arvelius katsetas oma õpetlikku Ramma Joosepi juttu ümber töötada näidendiks — *Ramma Josepi Jubilei, üks rõmo ja õpetusse mäng, ühhes jones*, mis takistuste tõttu ei valminud.

Edasi on teateid, et Pärnus a. 1816 etendati ühevaatuslikku saksa- ja eestikeelset näidendit *Der Talkus*, mille koostasid saksa soost teatritegelased Kotzebue ja Knorrning. Kuid **esimene puht-eestikeelne näidend — *Permi Jago unnenäggu*** — tuli ettekandmisele a. 1824. Selle kolmevaatusliku lustmängu autor on Tallinna näitleja P. A. J. Steinsberg.

Nimetatud näitemängu teema pääses eesti kirjandusse a. 1782 Willmanni teosega „Jutud ja mõistatused“, kus esineb samasisuline jutustis — **Jonud tallopoeg**.

Üks suur ja rikkas Herra, kes Tallinna läks, leidis kesk te peäl ühhe jonud tallopoega kui surnud maggamast. Küll sullased tedda raputasid, et ta piddi üllasärkama, aga ei aitud ühtegit. Nüüd tuli selle herra mele lusti temmaga piddada. Ta käskis sepärrast, et see tallomees piddi tõlla sisse sama pandud, ja kui nemmad linna temmaga said, siis piddid sullased wannad hilbud temmast ärrawõtma, teised kallid rided temma ümber pannema ja siis tedda woodi tõstma. Se peäle käskis herra, et sullased piddid teda üllespassima ja austama kui omma herrat. Nüüd pallus herra keik ommad suggulassed, prauad ning preilid kokko, et ka nemad piddid ennesele lusti temmaga teggema. Sai nüüd se tallomehhe unni lahkund, siis ta teggi suud laiali lahti ja watis ennese ümber kui üks pertik¹⁾, ja ei teädnud mitte, kus ta piddi ollema ning mis se piddi tähhendama. Seddamaid tullid sullased kummardades sisse, ja teised töid temmale wet ning rättiko, teised jälle wina, kokid ja keiksuggused kallid ja maggusad asjad. Temma, kes keige eilse päwa söömatta olnud, nelas nüüd ning lakkus öiete peäle. Sai ta sõnud, siis juhhatasid sullased tedda sure tuppa, kus saksad kous ollid. Need kummardasid tedda ja hirwitasid ja pallusid, et ta piddi mahhaistuma. Temma agga kui lõöp²⁾ innimenne ei tea mitte, mis sündind. Keik illusaste hiilgab, keik

1) pertik = pärdik, ahv; 2) lõöp = lõöp, alp.

kummardawad ja auustawad tedda, sepärrast hakkab ta seda keik uskuma ning arwab ennast taewas ollewad. Juba ta jälle kässib, et laud peab kaetud sama. Laud saab kohhe kaetud, ning sea lihha ja saia, kallad, pradiid, ounad ja jodawad wina sawad rohkeste peäle pandud. Mees istus siis mahha ja hakkab jälle sisse nelama ning panneb ka keik taskud täis, mis üle keik täiest suust naersid. Kui nemmad nüüd ollid sõnud, siis läksid nemmad nüüd keik aeda, ja need prauad ja preilid andsid kummardades temmale käsperi marjad¹⁾ ja ounad, ja mees pani ikka nahka. Pärrast hakkasid kartid temmaga mängima, mis läbbi ta ennem rahha sai, kui ta keige omma ello aia sees olli näinud. Wimaks läksid nemmad temmaga tantsima, siis olli kärä öige lahti, sest kül woib arwada, kuidas temma tantsis. Olli se keik sündind ja keik immeteud temmaga tehtud, siis nemmad andsid temmale jälle ni paljo wina ja öllut, et tal kül olli, ja ta jäi jälle maggama. Need kallid rided said ärrawoetud ja need wannad nartsud jälle ümberpandud ning nenda, jonud sai ta jälle senna widud, kust nemmad teda ollid leidnud. Sai temma üllesärkand, siis näggi ta ennast jälle wanna põlwe peäl, sepärrast arwas temma, et ta unnes taewariiki rõmo näinud.

Esitatud „Joobnud talupoja“ loo on Willmann eestistanud läti keelest (vt. lk. 34). Kuid samalaadset teemat on mitmel puhul varem käsitletud väliskirjanduses. Juba idamaises muinasjuttude kogus *Tuhaja üks öö* esineb selletaoline jutustis.

Näitekirjanduses on kujutanud joobnud talupoja tüüpi taani dramaatik Ludvig Holberg oma viievaatuslikus näidendis *Mäeotsa Jeppe* (1722.) ja saksa näitekirjanik Kotzebue kahevaatuslikus jandis *Lakard* (1805.). Viimase näitemängu järele ongi Steinsberg koostanud „Pärmi Jaagu unenäo“, mis on tänini käsikirjas alal hoidunud. Samanimeline J. V. Jannseni naljamäng, mida a. 1873 etendati „Vanemuises“, on seni jäänud kaotsi.

Steinsbergi lustmängu sisu on järgmine:

Permi Jago unnenäggu.²⁾

Jant 3 osas.

T e g e l a s e d :

Permi Jaak ein Bauer

Hans Bedienter

Liiso dessen Weib

Maddis ein Krüger³⁾.

1) käsperi marjad = kirsimarjad.

2) Kuna Steinsbergi näidendi „Pärmi Jaagu unenäo“ käsikiri on kaotsi läinud, siis on võidud allpool esitada katkeid ainult prof. G. Suutsu artikli järele „Eesti Kirjandus“ 1927, lk. 417—432. 3) Krüger = kõrtsmik.

I **vaatus.** Talueit Liiso saadab mehe linna kraami tooma.

Liiso. Sedda minna sinnule kinnitan, Jaak, et sa illuste wisi perrast koik se kraam, mis ma sinnule nimetasin, mulle linnast tood, — ja lasse ennast mitte petta. Need kaupmehhed ja poe-poisid, on sured kelmit, ühhe lehhe tubaka est, nemad pettawad poole rubla eest; na samoti kui meie söbber ilwes — üks sööma aeg maksab ikke üks leiskas linnu.

Jaak. Erra karda, mis sa minust arwad, — mina olle mitte ni rumal, kui ma wälja paistan.

Liiso. Minna annan selle tarwis sinule üks rubla lubi rahha¹⁾, — agga — ärra jo mitte wanna wisi järrele.

Jaak. Armas Lisokenne, sina räkid nenda et ma ilm mind lakkokoeraks peab; — ja peale sedda olled sinna mulle ni arro kätte andnud, et mit uks koppikas wina tarwis ülle jäeb, —

Liiso. Se olle ka mitte tarwis, minna tunnen sind wennike — egga sul ühhe suu taist ei soa.

Jaak. Sinnu oigus. — agga kui ennam olle, ma wötan ka ühhe suu täuwe wasto — pai kulla sukru Liisokenne, anna weel paar koppikad tee rahha.

Liiso. Ei mitte üks poluska²⁾! — kui sinna koik asjad illuste kojo tood, ehk siis soab üks klaas wina anda —

Jaak asub teele ja tuletab vahetevahel meelde, mida ta ostma peab: „nelja kümne koppika eest uks paar pastlad, kolme kumne koppika eest punast wärwi, kahhe kümne est kübbara musta, ja kümne eest marjad.“ Ta ei suuda kiusatusele vastu panna, koputab Matsi kõrtsi uksele.

Jaak. Terre omikust, wanna wadder, too mulle üks suu teis wina.

Matz. Kas sull on ka raha?

Jaak tahab wiina võlgu saada. Kuid kõrtsmik tähendab, et võlaarve olevat liiga suur, nagu osutavat must tahvel — „seal on need kipsud³⁾ jubba wäga rohkeste“.

Nupukas Mats soovitab Liisolt saadud rubla eest wiina osta: „Kule ütle Liisole, kui temma sedda rublat pärrib, et sa olled tend linnas rendi peale pan'dnud — Uindi jures —.“ Kõrtsmiku kaval nõu meelitab Jaagu jooma. Viina maitstes

1) lubi rahha = väike paberraha; 2) poluska = poluška, veerand kopik; 3) kipsud = kriipsud.

Jaagu tuju tõuseb, ta tellib järjest lisa ja annab Matsilegi. Lõpuks jääb joobnuks, kukub maha ja uinub magama.

Juhtumisi satub sinna Jaagu naine Liiso, kes kurtse ja nuttes raputab roidunud Jaaku. Kuid Jaagu uni on sügav, ta ei ärka. Mõisniku ülesandel viib mõisatoapoiss Hans joobnud Jaagu mõisa, et temaga kometit mängida ja sellega teda joomatõvest parandada.

II vaatus. Jaak ärkab tugitoolis, pärani silmi vahib hämmastunult ringi.

J a a k. Mis kallid pillid minna kulen? — (sieht sich erstaunt um). Kus minna ollen? — Mis illus tubba se on? — se ond üks saksa maja. Mis minust ond nüüd saanud? — Mis kallid sidi rided minno seljas? — Jummal andku mino pattud andeks. — Minna ollen wist ärra surnud. — Oh! kallis pühha waim! — Minna ollen nüüd taewas — minna kuulsin ned taewa inglid pillidega ja Posaunitegga. — Sedda minul meeles, et ma Matzi jures wina wötsin — wisseste ollen minna wägga rohkeste tend sanud ja ollen omma pattu sees ärra surnud! — (weint) ui, ui — mis minno armas Liso üttleb, kui temma mind surnud leiab! Oh! minul on wägga alle meel, mo kallist Liisod mahha jätta!

Pikkamisi koduneb Jaak mõisalossi säravas saalis. Sööb tublisti ja joob hõisates kanget wiina. Võimutseva parunina määrab ta kupjale isegi kuuskümmend kepihoopi. Oma Liisole jääb aga Jaak truuks. Kui ta ette ilmub preili von Trommelblutiks rõivastatud Liiso, siis lükkab Jaak ta kää tõrjuvalt tagasi, hüüdes haletsevalt: „Kus mo Liiso on, Liiso soab aus praua.“

III vaatus sünnib nagu esimenegi kõrtsiesisel. Jaak toibub ja ärkab unest. Ta on hirmul oodatava karistuse pärast. Ent Liiso kohtleb teda ülilahkesti. Jaagu imestus on suur, kui Liiso tõmbab ta vöö vahelt ja taskust linnast toodavad asjad välja, mida toapoiss Hans oli mõisahärra käsul Jaagule kaasa pannud. Jant laheneb järgneva dialoogiga:

J a a k. Lisokenne! ehk kurri waim tahhab mind petta! tema näitas mulle taewa riki — ja pärrast panneb temma mind põrgu.

L i i s o. Se woib küll olla, kui sinna se joominne mitte mahha jätta!

J a a k. Minna lubban sinnole mitte enam palju wina wõtta, wahel arwaste üks Laas.

Liiso. Soab nähja! Agga kui sinna jälle jooma akad — ehk siis tulleb sinul üks teine unnenäggu peale, mis irmus ond.

Jaak. Oitgu Jummal! Se tennane unnenäggu olli hea küll. Kule Liisokenne! Minno südda ond rõmus! laula sinna Pilli luggu, minna teen torro¹⁾!

Teatrinäitleja Steinsberg pole oma janti „Pärmi Jaagu unenägu“ orjalikult tõlkinud Kotzebue teose järele, vaid on viimase näidendi mitmeti ümber teinud ja lihtsustanud eesti algelise näitelava jaoks. Selle kaunis rahvaliku näidendiga algab a. **1824 eestikeelse näitemängu** ajalugu.

Aastal 1829 on Pärnus etendatud näidendit laulude ja tantsudega pealkirja all *Liso ja Ado* ehk: *See kawwal Peigmees* ja selle jätku *Liso ja Ado kihlatuse päew*. Kahjuks pole need näidendid tänini püsinud.

Pärnu on saanud esimeste eestikeelsete näidendite hälliks ja **etendamiskohaks** sealse eestimeelse pastori **Rosenplänteri** aktiivsel algatusel.

Ülesanne 29. Võrrelge „Pärmi Jaagu unenägu“ jutu „Joobnud talupojaga“. Jälgige „Pärmi Jaagu unenäo“ ülesehitust, ära määrates näidendi kompositsioonilised osad (algus, arendus, hariaste ja lõpp-lahendus). Missugused tõkendavad motiivid esinevad „Pärmi Jaagu unenäos“? Missuguseid koomilisi elemente leidub käesolevas jandis?

D. Rahvaluulelised tooted ja uus kirjaviis.

Rahvaluule avastamine. Rahvaluule oli aastasadu kandunud põlvest põlve, enne kui hakati hindama ta kirjanduslikku väärtust. Alles 18. sajandi keskpaigu puhkes Inglismaal uus kirjanduslik liiumine, nn. rahvaluule avastamise ajastu. Uue kirjandusvoolu algatajatena esinesid inglased piiskopp Thomas Percy ja kirjanik James Macpherson oma maailma kuulsuse omandanud teostega. Percy luulekogu *Muistse inglise luule säilmed* (1765), mis sisaldas hoogsaid ning kauneid vanu inglise ja šoti ballaade, osutas esimesena rahvalaulude ilu ja veetlust. Sel teosel oli suur mõju kogu euroopa kirjandusse. Kõikjal imetleti muistse luule kunstiväärtuslikust ning rahvapärasust ja asuti kiiresti rahvalaulude kogu-

1) teen torro = puhun sarve.

misele, enne kui see hilja. Aga kirjanik Macphersoni, keskaegsete luuleriismete ainetel loodud *Ossiani laulud* üllatasid lugejaid eeskätt sentimentaalse põhitooniga ja kauniste maastikukirjeldistega. Mõlemate teoste ilmumine sünnitas Saksamaal otse sensatsiooni. Loodi nende eeskujul ballaade ja pühenduti rahvaluule korjamisele. — Joh. Gottfr. Herder kogus mitmeilt mailt rahvalaule ja avaldas nad oma rahvaluule antoloogias *Stimmen der Völker in Liedern* (1778). Mainitud kogus ilmus ka 8 eesti rahvalaulu, millised oli kirikuõpetaja Hupel rahvasuust üles kirjutanud ja saksa keelde tõlkinud. Pea kirjutas üksikasjalise artikli eesti rahvalauludest Eestimaa kodukooliõpetajana viibinud saksa kirjanik Chr. Schlegel ajakirjas *Teutscher Merkur* 1787. ja 1788. a. See esimene kiitev arvustus eesti rahvalaulu ilust õhutas Liivi- ja Eestimaa haritlasi hoolsamini korjama rahvaluulet. — Kogutud rahvaluuleliste materjalide avaldamise ja eesti keele- ning kirjandusküsimuste käsitlemise otstarbel toimetas Pärnu pastor Joh. H. Rosenplänter teaduslikku ajakirja *Beiträge zur genaueren Kenntniss der ehstnischen Sprache*, mis ilmus kahekümnes vihus a. 1813—1832. Selle ajakirja ümber koonduisid kõik tähtsamad tolle aja kirjamehed ja teadlased, nagu: Peterson, Masing, Hupel, Luce, Frey jt. Ajakirjas „Beiträge“ ilmus mitmekülgseid kirjutisi eesti keelest ja kirjandusest ning näiteid rahvaluulest. — Esimese rahvalaulude-kogu *Ehstnische Volkslieder* toimetas trükki koolitegelane Alex Heinrich **Neus** aastal 1850.—1852., kolmes köites. Nimetatud kogu sisaldas 119 eesti rahvalaulu ühes saksakeelse tõlkega.

Faehlmann „Kalevipoja“ alustajana. Faehlmann tutvub Kalevipoja lugudega juba oma noorpõlves, nii et tal varakult tärkab mõtte korjata muistseid jutundeid Kalevipojast. Teatakse kõnelda, et üliõpilane Faehlmann ühes oma ülikoolisõpradega Kreutzwaldi ja Nocksiga on matkanud Tartust Rakvere lossivaremeile ja seal innustuses hüüdnud: „Mina tõotan üles kirjutada Kalevipoja loo“, kuna Kreutzwald lubanud koguda muistseid jutte. Kuid kahetsusega peab Faehlmann a. 1833 mainima: „Kalevipojast pole ma veel võinud midagi paberile panna.“

Esimesena nimetab Kalevipoega Hupel tähendusega „hiiglane“. Lähemalt kirjeldab teda rahvalaulude korjaja A. Knüppfer, nimelt kui vägimeest, kes on muiste puuadrage maad küündnud

ja naisi taga ajanud. Enam hakatakse huvituma Kalevipoja muistendeist, kui siia ulatuvad teated soome rahvalauliku Lönneroti uurimisretkedest ja *Vana Kalevala* ilmumisest a. 1835. „Kalevipoeg astub esimest korda muistendite õöst esile hiiglasena“¹⁾ kirikuõpetaja Schüdlöffeli pikemas kirjutises a. 1836, kus iseloomustatakse Kalevipoega võimsa eestlaste kangelasena, gigantilise kehaehitusega ja hiiglasuure jõuga. Ja kolme aasta pärast (1839. alul) tutvustab Faehlmann üksikasjaliselt Kalevipoja elulugu ja sangaritegusid rahvasuust kuulnud lugude ainetel oma saksakeelses referaadis *Kalevipoja kangelasteod ja seiklused*, millest allpool on esitatud tähtsamaid motive.

Motive Faehlmanni Kalevipoja loost.

Kes oli siis Kalevipoeg? Tema oli, lühidalt öeldes, üks meie seast, vanade jumalate soost ja Vanaisa lemmiklaps. Ta tegi tööd ja kannatas ühes meiega ja meie eest . . .

Vana Kalev oli vägev valitseja üle maa ja mere olnud . . . Ta suri. Tema armas naine leinas teda nuttes, kaebas oma kätega haua, pani tema sinna ja kandis kive mälestuseks kalmule . . . Seal libises kivipank maha; ta istus kivile ja valas suuri leinapisaraid. Pisaraist tekkis ülemiste järve Tallinna juures ja kivi võite veel nüüd näha järve kaldal . . .

Kolmas poeg sündis, kasvas üles ja sai võimsaks meheks. Ta seisis kord oma mõlema vennaga Saadjärve ääres Tartu ligidal ja ütles nendele: „Heitkem liisku valitsuse pärast!“ . . . Kui nad teisele poole kaldale olid jõudnud, siis nad nägid, et tema kivi oli kõige kaugemal . . . Tema oli nüüd valitseja meie maal, ja ta võttis kätte mõõga ja adra. Adraga kündis ta terve maa üles . . .

Võõrad ähvardasid maale tulla, seepärast ta otsustas maad kindlustada ja kaitsma. Ta läks läbi Peipsi, et teiselt poolt kaldalt laudu ja palke tuua . . . Ta pani koorma maha ja haaras oma mõõga, et kade-dat sortsi karistada, kes suured lained temale vastu oli puhunud; aga sellel olid väledad jalad ja ta näitas oma taldu . . . Kui tema võimsast norskamisest hakkas maa värisevama, tuli sorts jälle sinna ja haaras mõõgast kinni . . . Suure vaevaga vedas ta selle ära, aga ühest ojakesest ülehüppamisel kukkus see tema käest.

Kui hoobid ikka sagedamaks läksid, siis haaras Kalevipoeg 12 tosinat laudu ja hakkas ennast kaitsma. Aga iga hoobiga ta purustas ühe laua . . . Seal kuuldus peenike hää: „Servi, servi, Kalevipoeg!“

1) U. Karttunen, „Kalevipoegin kokoonpano“, lk. 18.

Kohe täitis ta juhatust ja lõi vastased nii põhjalikult põgenema . . . Nüüd roomas siil välja . . . Kui K. teda nagu kord ja kohus oli tänanud, siis ta kiskus tüki oma kasuka küljest ja viskas selle siilile . . .

Soome lahe randa olid vaenlased maale tulnud, ja tema jõudis neile vastu oma sõjaväega Assamalla küla juures, Väike Maarja ja Rakvere vahel. Kuidas ta neid siin taga ajas, ja kindlasti poleks ükski neist oma laevu enam näinud, kui talle mitte õnnetus poleks juhtunud . . . Pahaselt seisis kangelane oma truu hobuse laiba juures ja vandus selle koha ära, kus ta hukka sai. „Jää sooks kuni ilmaotsani ja ole ainult konnadele eluasemeks . . .“

Tema mõõk oli Peipsi ligidal ojakeses . . . Ta jalutas kord Peipsi ääres ja . . . tahtis ojakesest läbi minna . . . Mõlemad jalad lõikas mõõgatera temal ära . . . Seal lamas nüüd muidu nii tugev keha liikumata maas, armuheimmata surma poolt vangistatud. Tema kustunud silm aga lõi särama Vanaisa elumajades. „Silm tal säras selgeesti Taevataadi tareessa“ Vaim, murepaelust pääsenud, lehvits üles õndsate jumalate elumajadesse . . . Temale anti siis ametiks põrgus korra järele vaadata ja kuradit karistada, kui ta ei taha Vanaisa sõna kuulda.

Kõik eespool-toodud lood, nagu: Kalevi surm, Kalevi naise hauaavalmistamine, vendade kiviviskamine Saadjärvel, siili vahelooke, Assamalla lahing ja Kalevipoja surma stseen, on Faehlmann „rahvaluule alusel edasi jutustanud . . . ja hulga ehitusaineid Kalevipoja jaoks kokku kogunud.“¹⁾

Veel samal aastal, kui Faehlmann pidas oma kõne Õpetatud Eesti Seltsis, oli eestisõbraline haridustegelane Schultz-Bertram käinud Helsingis ja toonud sealt kaasa esimese eksemplari „Kalevalat“ Tartusse. Saabunud kodumaale, pidas Schultz-Bertram innustava kõne, õhutades lisateateid koguma Kalevipojast ja rõhutades koostatava kangelasloo ajaloolist väärtust. „Mõtelge, millist ülendavat mõju avaldab rõhutat rahvasse teadmine ta ajaloolisest olemasolust ja suurusest. Kas ei tundu see temale samuti, nagu kerjusele, kellele äkki öeldakse: „Sa oled kuningapoeg“ . . . Kui loovutame rahvale kangelasloo ja ajaloo, on kõik võidetud“. Siin algatati Kalevipoja muistendite liitmise mõte, milline töö usaldati Faehlmanni hoolde.

Faehlmann asus esialgu innuga saadud ülesande teostamisele. Ta pöördus rahvaluuleharrastajate haritlaste poole

1) M. J. Eiseni artikkel Fr. R. Faehlmanni albumis 1929, lk 67.

üleskutsega, et nad korjaksid ja saadaksid temale vastavaid rahvaluulelisi aineid. Ise ta kaalutles, kuidas liita rahvasuust kogutud materjali tervikuliseks kangelaslooks. Kuid peagi jäi laiaulatuslik algatus soiku, kuna ainete kogumine teostus visalt ja Faehlmann oli seotud muude tööaladega. Kord elu peaülesandena püstitatud rahvusliku eepose koostamine meelestus väsimatule töömehele hiljem vaid harukorral. Nii palub Faehlmann mõnes Kreutzwaldile läkitatud kirjas saata Kalevipoja lugusid. Mõnikord hellitab Faehlmann lootust täiesti loobuda arstlikust tegevusest ja pühenduda rahvaluulele. Veel surma eel ta peab kõne Kalevipoja eluloo peajoonest ja surivoodil kõneleb vaimustusega eesti muistseist lugudest, kavatsedes matkata Kalevipoja sünnikohta ning korraldada pikemaid uurimisretki läbi Liivi- ja Eestimaa. Kuid varajane surm katkestas kõik kavatsused. Paljud ülestähendamata jäänud väärtuslikud teated Kalevipojast hääbusid tema surmaga. — Kuigi Faehlmann ei suutnud koostada „Kalevipoega“, siiski ta **algatas kangelasloo mõtte ja rajas üldiselt selle põhisündmustiku.**

Faehlmanni müüdid. Peale Kalevipoja lugude kirjutas Faehlmann saksa keeles 8 rahvaluulelist laadi muistendit: *Koit ja Hämarik*, *Loomine*, *Emajõe sünd*, *Vanemuise laul*, *Vanemuise kosjakäik*, *Keelte keetmine*, *Endla järv ja Juta*, *Vanemuise lahkumine*, mis ilmusid trükis 1840—1852. Faehlmann esitas nimetatud müüdid puht-rahvaluuleliste toodetena, väites, et ta on täpsalt tõlkinud saksa keelde rahvasuust kuulnud emakeelsed ülestähendised. Esialgu ka hinnati neid kui väärtuslikemaid rahvaluuletooteid ja ei jõutud imestada, kuidas eesti rahvas omab nii kunstilist luulevara. Aga varsti kuuldus kahtlusi nende müütide rahvapärasuse üle. Nüüdisajal ollakse veendunud, et enamik Faehlmanni müütilistest muistendeist on loodud võõrsilt, eriti soome muinasusust, laenatud aineil. Samuti on korduvalt tõendatud, et mitmed müütilised lood omavad rahvaluulele võõraid stiililisi võtteid.

Koit ja Hämarik, Faehlmanni kauneim muistend, põhineb rahvasuust kuulnud lühikesele teatele, et *koit* ja *e ha* jaanipäeva aegu hetkeks kohtavad ja teineteisele kätt annavad. See väike sõnum inspireeris niivõrt Faehlmanni, et ta lõi väärtusliku romantilise kunstitoote. — Ta alustab muistendi huviäratavate tunderõhuliste küsilauseetega ja rajab neile kogu

müüdi ülesehituse. Kuna säärast kunstikavatsuslikku võtet ei tunne rahvaluule, pole mingit kahtlust, et kõrgelennulises stiilis kirjutatud muistend „Koit ja Hämarik“ on Faehlmanni individuaalne loometöö. Seda väidet kinnitab omakorda isikustatud Koidu ja Hämariku harukordne südamesoov: jääda igavesti peiuks ja mõrsjaks, milline suursugune mõte on vaevalt pärit rahvasuust.¹⁾

Koit und Ämarik.

1844.

Kennst du die Leuchte²⁾ in Altvaters Hallen? So eben ist sie zur Ruhe gegangen und da, wo sie erlischt, glänzt der Wiederschein noch am Himmel, und schon zieht sich der Lichtstreif hinüber nach Osten, wo sie sogleich in voller Pracht wieder die ganze Schöpfung begrüßen soll. Kennst du die Hand, die die Sonne empfängt und zur Ruhe bringt, wenn sie ihren Lauf vollbracht hat? Kennst du die Hand, die die erloschene wieder ansacht und ihren neuen Lauf am Himmel beginnen läßt? Altvater hatte zwei treue Diener aus dem Geschlecht, dem ewige Jugend verliehen war, und als die Leuchte am ersten Abend ihren Lauf vollbracht hatte, sagte er zu Ämarik: deiner Sorgfalt, Töchterchen, vertraue ich die sinkende Sonne an. Lösche sie aus und verbirg das Feuer, daß kein Schade geschieht. Und als am andern Morgen die Sonne wieder ihren neuen Lauf beginnen sollte, sagte er zu Koit: dein Amt, Söhnchen, sei die Leuchte anzuzünden und zum neuen Lauf vorzubereiten. Treulich übten beide ihre Pflichten und keinen Tag fehlte die Leuchte am Himmelsbogen, und wenn im Winter sie am Rande des Himmels hingehet, erlischt sie früher am Abend und beginnt später am Morgen ihren Lauf; und wenn im Frühling sie die Blumen und den Gesang erweckt und im Sommer die Früchte mit ihren heißen Strahlen zur Reife bringt, so ist ihr nur eine kurze Ruhezeit vergönnt und Ämarik übergiebt die erlöschende unmittelbar der Hand des Koit, der sie sogleich wieder zum neuen Leben ansacht.

Jene schöne Zeit war nun gekommen, wo die Blumen erblühen und duften, und Vögel und Menschen erfüllten den Raum unter Ämarinen's Zelt mit Liedern — da sahen beide sich zu tief in die braunen Augen, und als die verlöschende Sonne aus ihrer Hand in die seinige ging, wurden die Hände gegenseitig auch gedrückt und auch Beider Lippen berührten sich.

Aber ein Auge, das nimmer sich schließt, hatte bemerkt, was zur Zeit der stillen Mitternacht im Verborgenen vorging, und andern Tages rief der Alte beide vor sich und sagte: ich bin zufrieden mit der Verwal-

1) Vt. D. Palgi kirjutis „Eesti Kirjanduses“, 1928, lk. 580—583.

2) Leuchte = valgustaja.

tung eures Amtes und wünsche, daß ihr ganz glücklich werden möget. So habet denn einander und verwalset euer Amt hinfort als Mann und Weib.

Und beide entgegneten aus einem Munde: Alter, störe unsre Freude nicht. Laß uns ewig Braut und Bräutigam bleiben, denn im bräutlichen Stande haben wir unser Glück gefunden, wo die Liebe immer jung und neu ist.

Und der Alter gewährte ihre Bitte und segnete ihren Entschluß. Nur einmal im Jahr, auf vier Wochen, kommen beide zur Mitternachtszeit zusammen, und wenn Amarik die erlöschende Sonne in die Hand des Geliebten legt, folgt darauf ein Händedruck und ein Kuß, und die Wange Amariks erröthet und spiegelt sich rosenroth ab am Himmel, bis Roit die Leuchte wieder entzündet und der gelbe Schein am Himmel die neu aufgehende Sonne ankündigt. Der Alte schmückt noch immer zur Feier der Zusammenkunft mit den schönsten Blumen die Fluren und die Nachtigallen rufen der am Busen Roits zu lange weilenden Amarit scherzend zu: laiß tüdruß, laiß tüdruß! öpit!

Järgnevais muistendeis — *Loomine, Vanemuise laul, kosjakäik ja lahkumine* — jutustatakse: Vanemuise st, kes ilustas maailma, nii imeilusasti mängis ja laulis, et kogu loodus ta mängu ning laulu kuulas, vanakesena kosjas käis ja lõpuks pettunult lahkus; edasi targast meistrist Ilmarisest, kes taevatelgi oma sepipajas valmistas; siis lõbusatujulisest pillerkaaritajast Lämmeküsest ja osavast kütist Vibuasest. Need muistenditegelased tuletavad meile elavalt meelde peakangelasi soome eeposest *Kalevala*. Seepärast on ilmne, et Faehlmann mainitud muistendite loomisest on kasustanud soome mütoloogilisi aineid, mis olid tol ajal siinseile haritlasile üldtuntud Kr. J. Petersoni tõlgitud ülevaate kaudu *soome mütoloogiast*.

Faehlmanni enda loodud on ka muistend *Endla järv ja Juta*, mille tegevustik areneb Laiuse kihelkonnas asetseva Endla järve ääres. Müüt algab muistendiliselt ilusa tegevuspaiga kirjeldamisega ja siis siirdutakse jutustama alljärgnevat muistset lugu.

Selle järve ääres elas Vanemuise nägus tütar Juta kuldsete kähärjuuste ja imevõelise linikuga. Järv oli tema päralt, ja tema kaitse all seisid oru ja järve hingelised, loomad ja kalad. Mäe otsas kuulasid inimesed imelikku häält orust: Juta laulu ja tema armastuse kurtmisi. Ta oli lauluvanakese tütar, ta oli inimeseks saanud luule. Tema peig, Ilmarise poeg Endel, oli surnud — surelikud olid kõik kangelased ehk olevused jumala ja inimeste vahel, siiski oli nende elul rajatud iga, mille üksnes Vanaisa määras. Ta nuttis kibedaid pisaraid oma armsama

pärast, kuni Ilmarine talle kuldse liniku valmistas. Kui ta liniku silma ette pani, siis vaatas ta õnnelikku minevikku, ja see tuli talle nõnda meelde, nagu elaks ta seda uuesti. Mõni kord laenab ta surelikele inimestele oma liniku, ja sellest tuleb, et neile laulus ja jutus minevik uuesti hingesilmade ette astub.

Seda ainet on kasustanud Fr. Kuhlbars oma ballaadis ja A. Jürgenstein *Juta*-nimelises näidendis.

Rahvasuust kuuldud ainetele põhinevad ainult 2 muis-tendit *Keelte keetmine* ja *Emajõe sünd*. Esimeses muinasloos jutustatakse, kuidas eestlased esimestena omanda-vad Vanaisa enda keele, kuna teises müüdis kir-jeldatakse Emajõe saamislugu.

Emajõe sünd.

Vanaisa teeb loomadele ülesandeks, et nad kaevaksid kuninga vastuvõtuks Emajõe.

Jänes ja rebane mõtsid jõe koha; jänes hüppas ees, rebane jook-sis järele ja ta saba vedas loha, nii näidates, kuhu Emajõgi pidi tekkima. Mutt kündis esimese vao, määr tegi tööd sügaval, hunt kaapis, karu kandis, pääsuke ja teised linnud olid kõik tegevad.

Kui jõgi oli valmis kaevatud, tuli Vanaisa tööd vaatama. Ta oli kõigega rahul. Ta kiitis iga töölist. „Mutt ja karu, te olete, nagu näha, kõige usinamini tööd teinud, sest et üleni sopased olete: — hää küll, jäägu need sopased rõivad teile mälestuseks, aurõivaiks; sina, hunt, oled nina ja jalgadega tublisti tööd teinud, — sulle jäägu ka must nina ja jalad. Aga kus on vähk? Muidu on ta ikka agar mees ja tal on palju käsi, kas ta on maganud?“ Vähk oli praegu mudast välja roo-manud ja pani pahaks, et Vanaisa teda ei näinud; pohameelega ta hüü-dis: „Vanamees, kus su silmad on, et sa mind ei näinud? Nad on sul vist tagaküljes!“ — „Sina, ninatark,“ oli vastus, „sinu oma silmad olgu sest ajast tagaküljes.“ Kui Vanaisa selle nuhtlusega oli valmis, näeb ta ühe hilpharaka, kes oksalt oksale lendab, oma ilusat ülikonda päikese käes läigitab ja mureta laulu vilistab. „Hilpharakas vihmakass,“ hüüab ta, „kas sul midagi muud ei ole teha kui ennast ehtida?“ — „Vanamees,“ vastas see, „töö on sopane, mina ei taha oma kullakarva kollast kuube rikkuda ega oma hõbekarva pükse mustaks teha, — mis sa ise selle kohta ütleksid?“ — „Rõivanarr!“ hüüab vanake murelikult, „sest saadik olgu sul mustad püksid ja sa ei pea karistuseks janu iialgi jõest kustutama, vaid pead veetilku lehtedelt jooma ja oma rõõmust laulu üksnes siis vilistama, kui teised loomad varjule poevad ja lähenevad kõuekest kardavad.“

Jõgi oli nüüd valminud. Vanaisa valas oma kuldkaunist vee sisse, tegi oma hingeõhuga elavaks ja määras, kuhu poole vesi peab voolama.

Nii leidub tõelisi rahvaluuleriismeid Faehlmanni muis-tendeis võrdlemisi vähe. Ent seda suurem on nende kunsti-line väärtus. Nad on esimesi ehtsaid romantilisi kunstitoo-teid eesti kirjanduses.

Oma kauniste saksakeelsete müütidega tutvustas Faehlmann eesti luule ilu saksa õpetlastele ja kirjandusharrastajale, tekitades neis suurt huvi meie rahvaluule vastu. Eesti luulevara hinnati seetõttu niivõrt, et teda kõrvutati teiste kultuurrahvaste kirjandusega.

Ahrensi uus kirjaviis. Kuusalu pastor Eduard Ahrens jätkas O. W. Masingi poolt algatatud eesti kirjakeele uuendamist, kuid palju suuremas ulatuses kui tema eelkäija. Tema koostas eesti keele grammatika (I trükk ilmus **1843**, II tr. — 1853), mis rajas eesti uue kirjaviisi ja millele tuginevad kõik nüüdisaegsed keeleõpetused. Ahrensi põhilisemaid uuendusi eesti õigekirjutuse alal olid esitised: 1) kirjutada **lühikesi** täis- ja kaashäälikuid järjekindlasti **ühekordse** tähega (näit.: **ase**, **jagu**, **hani**; mitte: **jaggo**, **asse**, **hanni**); 2) kirjutada **pikki** täis- ja kaashäälikuid **kahekordselt** (näit.: **küünal**, **hooletu**, **vaagen**; mitte: **küünal**, **holeto**, **wagen**). Esiti võitlesid paljud kirjamehed ja teadlased Ahrensi uuenduste vastu, nii et uus kirjandus võidule pääses alles 19. sajandi kolmandal veerandil. Ahrensi uut kirjaviisi kasustas Faehlmann ainult ühes teoses, nimelt „Piibujutus.“

Ülesanne 30. Kes olid rahvaluule avastajad Inglis- ja Saksa maal? Tuletage meelde „Kalevala“ koostamist ja iseloomustage „Kalevala“ peakangelasi (Väinämöinen, Ilmarinen, Lemminkäinen, Vipunen). Hinnake Faehlmanni teeneid „Kalevipoja“ koostajana. Tõlkige „Koit ja Hämarik“ eesti keelde ja kirjutage kirjandusloo vihku. Võrrelge uut ja vana kirjaviisi, tuues näiteid Faehlmanni „Piibujutust“ lk. 58/59 ja oodist „Suur on, Jumal, su ramm“ lk. 51.

Üldvaade kirjandusest (1818—1850). Vaadeldud kolme aastakümneni kirjanduslik toodang, mis kaugelt ületab kogu varasema kolme sajandi jooksul ilmunud kirjavara, moodustab eelastme eesti ärkamisaegsele romantilisele kirjandusele. See ajastu algab pseudoklassiliste luuletoodetega (ood, karjastelaul, epigramm), jätkab õpetlikku ning rahva elu-olu kujutavat jututoodangut (Masingi, Mannteuffeli ja Faehlmanni jutud) ja lõpeb esiromantiliste katsetistega (Suve Jaani jutustised ja Faehlmanni müüdid).

Tolleaegsete kirjandushuviliste haritlaste pilgud on pööratud peamiselt meie rahva **minevikku** ja **rahvaluulemaile**, kuna ajavaim on muutunud inglise ja saksa kirjanduse mõjus-

tusel romantiliseks. Ollakse veendunud, et rahvaluule on ehtsamaid ja rahvuslikemaid vaimu-
 aardeid, milles peegeldub palju kujukamalt kui ajaloolistes
 kroonikais rahva hingeelu ja omapära. Seepärast kogutakse
 innuga rahva suulist vanavara ja tehakse eeltöid rahvusliku
 kangelasloo koostamiseks.

Poeetika algmõisteid.

I. Kirjandus, proosa ja luule.

Kirjanduse moodustavad kõik rahva sõnastatud vaimu-
 tooted, mis on trükitud või käsikirjas säilinud. Samuti kuu-
 lub kirjanduse hulka suuline rahvaluule.

Kunstikavatsuslikke teoseid kutsutakse ilukirjanduseks. Kuna ilukirjandus tarvitab väljendusvahendina sõna, siis nimetatakse teda *sõnakunstiks*.

Sõnastusviisilt jagunevad teosed kahte suurde rühma:

a) proosa — sidumata kõnes kirjutatud tooted.

Näit.: See oli läinud aastasaja kolmanda veerandi lõpul. Päike lähenes silmapiirile, seistes sedavõrt madalas, et enam ei ulatunud valgustama ei märke ronivat hobust, kes puutelgedega vankrit vedas, ei vankril istuvat noort naist ega ka ligi kolmekümnelist meest, kes kõndis vankri kõrval.

(A. H. Tammsaare).

b) luule — seotud kõnes loodud tooted.

Näit.: Ja karg ja kihk su rõõmsais tantsujalus
 ja karg ja kihk:

Nüüd mängib tuulispääna terves talus
 su elu ihk.

(G. Suits.)

II. Teoste analüüs.

Kirjandusliku teose analüüsimisel vaadeldakse: a) mida sisaldab teos, s. o. teose **sisu**; b) kuidas teos on loodud, s. t. teose **vormi**. Sisulise külje vaatlusel jälgitakse: 1) teose ainet, 2) motiive, 3) looduskirjeldisi jm. Teose vormi puhul pannakse tähele: 1) luuletiste rütmi, 2) teose kõlalist külge ja 3) stiili.

A. Teose sisu.

1—2. Aine ja motiivid.

1. *Aine*. Sõnakunstilise teose kujundamiseks vajab kirjanik elamust ja ainet, s. o. tooresmaterjali. Ainet ammu-

tavad luulekunstnikud mitmesuguseist allikaist, nagu : isiklikest läbielamustest, igapäevasest elust, kunstiteoste ja looduse vaatlemisest, ajaloolistest kroonikaist jne. Kirjandusliku teose väärtus ei olene valitud aine päritolust, vaid sellest, kuivõrt oma pärase ja kunstilise kuju on kirjanik vastavale ainele annud oma loomingu kaudu.

Teose aine harutlusel määratakse harilikult kindlaks : 1) aine koht, 2) aine aeg ja 3) aine ala.

Näit.: *Käsu Hansu nutulaulus* esineb tegevuskohana *Tartu*; sündmustiku ajaks on *a. 1708* ja aine alaks *Tartu rüüstamine venelaste poolt*.

2. *Motiivid*. Igal kirjanduslikul teosel, nagu igal kirjatöölgil, on oma kindel **teema**, mis juhib teose sündmustikku ja liidab üksikud osad tervikuks. Teose teemat võib lahutada üksusteks. Vähimaid, jagamatuid teemaatilisi üksusi kutsutakse teose **motiivideks**.

Näiteks esinevad allpool-esitatud jutukatkes järgmised motiivid: Mari sattus Kergu tallu; Kergu Kadri parem jalg oli haige; arstid kavasid jala ära lõigata; Kergu perenaine tundis hirmu; lubas kirikule annetada kaks lühtrit; töötas kasulapse võtta; jalg paranes; perenaine käis karguga; arstid uhkustasid; Kergu eit ostis kirikule odavaima lühtri jne.

Selle loo peamotiiviks osutub, et haiguse ajal töötatakse, kuid paranemise puhul püütakse loobuda lubadusest. Sama motiiv avaldub ka Mülleri laevuri loos ja J. Liiva jutus „Peipsil“.

Teoste võrdlemisel üksteisega arvestatakse kirjandusloos peamiselt peamotiive.

Katke Koidula jutustisest „Loigu perenaene“.

1881.

Kuida oli Mari Kergu talusse sattunud? Kergu Kadri ema parema jala läbi. See oli kord nii halvaste haigeks jäänud, et tohtrid teda ot-sast maha ähwardasivad lõigata. Selle hirmu all oli Kergu perenaene Tallinna Jaani kirikule kaks lühtert lubanud ja waestemajast tõutanud lapse kasvatata võtta, kui jalg terveks saaks. Ja ennäh, taewas wiist oli kaubaga rahul; sest iga mõtleja aru wastapidi hakkas jalg paranema ja perenaene hakkas korgu waral käima. Arstid tohterdasivad ja kiit-sivad iseeneste tarkust. Kergu eit aga uskus oma usku ja ostis kiri-kule — olgu küll kõige odawamad — lühtrid, mis kullasepalt saada oliwad. Woeselapsega oli aega: kes mõtab häämeelega üleliigse leiwa-sööja majasse, kui jalg juba paranemas ja kubjas taga ei aja? Aga kub-jas tuuli. Paari kuu pärast, õige parajal heina ajal, kus perenaesel kõik käed tööd täis, lõi haaw uueste mädanema välja. Suure waluga sõitis Kergu eit linna tohtri abi ja waest-last otsima. Arsti sai ruttu, aga kas-wandikku raskemine: oli neid küllalt, aga oliwad kõik nii wäetimid ja näutumad, et rikka Kergu talusse sugugi ei kõlbanud. Wiimaks tuli üks

wana madrus, kelle käe otsas noor waimust kena tütarlaps kõlkus ja kogu ni wanaſt Willemiſt ei tahtnud lahkuda. „Ole hääd laps, Linnuke, küll ma tulin ſind maal waatama.“ trööſtiſ wana mees. Wäike Maria wõis paari ſaja rublaga oma kaſwatamiſt taſuda; nii palju oliwad meres maetud wanemad female üle jätnud. Häätegu tõi oma hinna ſiſſe ja jäi inimeſte ees ikka hääks teuks. Nõnda tuli wäike Mari Kergu taluſſe.

Materjale motiivide võrdlemiseks ja leviku jälgimiseks.

a. Porkuni preili.

Nagu O. W. Masingi jututoodangu puhul mainitud, kirjeldatakse Porkuni preili õnnetut elukäiku esimesena Kelchi kroonikas (1695. a.). Järgmisena jutustab Masing selle traagilise loo oma „Maarahva nädalalehe“ veergudel (1825). Sama ainet käsitleb Fr. R. Kreutzwaldi kaks korda oma toodangus. Esiti ta loob ſaksakeelse ballaadi *Das Fräulein von Borkholm* (1836) ja hiljem avaldab wanaranga jututiſte Porkuni preiliſt muinasjutu vormiſ (1866). Nüüdisajal on Marie Under luuletanud kauni ballaadi *Porkuni preili* (kogus „Õnnevarjutus“ 1929.).

Kreutzwaldi jutund *Porkuni preili*.

1866.

„Mis tulewalguſt tiigi peal waht õõſel tähel pannud?

Kas kaugelt wana rahwa heal ſeſt sõnumid meil' annud?“

... Mõni ſada aatat enne Rootſi aega elanud kindlas Porkuni loſſiſ üks wahwa sõameeſ rüütliſe ſeiſuſeſt, keſ kui poiſſmeeſ oma noore õega majapiſamist tallitanud. Rüütel piſanud kui sõameeſ ſagedaſt kodunt ära olema, kuſ tema õde ühe nooremehega sõbruiſt ſigitanud, miſ kaugemale läinud, kui mõlemad ette wõinud arwata. Kui preili oma olemiſt nii pikalt tunnud, et naine ſanuta enam ei arwanud läbiſaama, piſand ta nõu juhtund õnnetuſt wennale üleſtunnitada. Tema läinud ühel pääwal wenna kambri, langend tema ette põlwiſ, tunniſtanud oma ekſimiſt, ja palunud luba, ennaiſt naoremehele laſta laulatada. Wend tõukanud teda tuiſeſ wihaſ kui koera jalaga eeiſt ära, laſknud õe ekſitaja tuppä kuitſuda, lõõnud mõõgaga ſemal pää otſaſt maha, et weri preili peale langend, keſ ehmatuſſeſ ära miniſtanud. Siis käſkind rüütel keſk tiiki jõe ſiſſe haugu raiuda, wedanud iſe õe karwupiſi ſinna ja lükand teda eluſalt üle pea jõe alla wette; iſe jäänud ta nii kauaſ haugu kaldale walwama, kui wileſal loomal elu peaiſmiſe lootuſt enam ei wõinud olla.

Aga et õnnetu preili patti kaheſtemata wägiwaldſelt ſurma leiſnud ja kirikliku õnniſtamieſeta märga hauda piſanud langema, ſellepärast ei wõinud tema hingerle ſeal rahupõlwe tulla, waiſd rahuta hing piſada igal õõl küünla wiſil tiigi peal piſtma. — Kui kiriku õpetoja wana-ranga jutu kuulda ſaanud, läinud ta ühel pääwal lootiſkuga ſinna kohta tiigi peale, kuſt õõſene tulewalguſ tõuſnud, õnniſtanud matmiſe sõnadesga haua paika, ja piſanud pikka palwet, miſ läbi preili hing igaweeſe rahu oſaliſeſt oli ſcanud. Hiljemine ei ole kellegi inimeſe ſilm õõſel Porkuni tiigi peal tulewalguſt enam näinud.

Kreutzwaldi ballaad *Das Fräulein von Borkholm* 1836. (Näiteks lõppſalm, mille järele ſelgub, et ballaadiſ puudub muinaſjutule liſatud lepiſtaw lõpplahendus preeſtri õnniſtueſt ja tulewalguſe kadumiſeſt.)

Nun schwimmt in dunkler Mitternacht
im Teich ein flinkernd Licht;
das Fräulein harrt auf Geistes wacht,
bis man den Segen spricht.

Noch sprach kein Priester Worte
für ihren Seelen Ruh,
drum bleibt die Friedenspforte
der Büssenden stets zu.

M. Underi ballaad *Porkuni preili.*

(Kaks esimest salmi näitena.)

1929.

Mis valgus sääl Porkuni tiigi pääl	See valgus on Porkuni preili hing,
Käib heitlevalt üles ja alla,	Mis vee all ei leia rahu:
Veeroosest suvel ja talvel iääl	Võib puhata tiigis küll kuub ja king,
Kui põlev süda lööb valla?	Kui neitsihing sinna ei mahu!

b. Barbara v. Tisenhusen ja Bonnius.

Rõngu lossi aadlik Barbara v. Tisenhusen sai sama saatuse osaliseks kui Porkuni preili. Juba aastal 1559 teatas dr. Matthäus Friesner hertsogile Tallinna, et keegi kaubasel Franz „Bonies“ on sõbrustanud Tisenhuseni noore neiega ja seetõttu sattunud vaenujalale kogu Tisenhusenite suguvõsaga. Hiljem kirjeldati Barbara v. Tisenhuseni ja Bonniuse armastussuhet ja selle traagilist lõppu mitmes ajaloolises teoses¹⁾. Lõpuks koostas Pantenius mainitud ainel laiaulatusliku romaani *Die von Kelles* (1885). Selle romaani ilmumise puhul tutvustati Barbara v. Tisenhuseni õnnetut saatust ajakirjas „Oma maa“ ka eesti lugejaile, nagu allpool-esitatud katked viitavad. Viimase ajal on mainitud lugu üldtuttavaks saanud Aino Kalda novelli „Barbara v. Tisenhusen“ kaudu, mille tõlkis arhailisse eesti keelde Fr. Tuglas.

Üks hale lugu meie maa endistest aegadest.

1885.

1553-dal aastal elas Tartu maakonnas, Rõngu lossis, kes sell korral von Tiesenhausenite sugu päralt oli, üks noor kaubasel wist mõisa kirjutaja ammetit pidades. Tema nimi oli Franz Bonnius... Rüütl sugu neidude seast... hakkas keegi Tiesenhausenite sugu wõsast, nimega Barbara seda noort meest armastama... Pruut ja peigmees põgenesiwad uhkete sugulaste eest kaugelle, sest et neil nende poolt hirmust wiha karta oli. Sügise 1553 saadeti neile taga-ajajad järele... Aga üksnes õnnetu preili langes taga-ajajate küisi... Tema sugulased aga pidasiwad tiutatud suguwõsa auu nimel tema üle kohut, mille otsus hirmus oli. Barbara enese kolm wenda sõitsiwad temaga ühe järwe ehk tiigi peale, raiusiwad augu jää sisse, ja uputasiwad oma õe, kes elusalt enne kotti oli aetud, sinna paika ära... Põgenenud kaubasel Bonnius aga wandus kurjategu kätte tasuda ja laskis Tiesenhuseni suguwõsale waenu ja sõda kuulutada... Sellega tema kiusas ilma armuta kõiki taga, kes Tiesenhuseni nime kandsiwad ehk nendega sõprust pidasiwad...

Rannu Jürgen von Tiesenhausen sai oma terwe... polguga... Ubagalu külas, Paidi ligi, surma, kus neid jaust surnuks löödi, jaust ära käkistati, jaust ühes talutubadega ära põletati. „Seal sai siis Jürgen von Tiesenhausenile“ — nõnda pajatab üks ajaluo kirjutaja — „kätte tasutud ja maksetud, ... et tema oma lihase õe, kõigest wennalikust

1) Vt. C. Schirren „Baltische Monatschrift“ 28 (1881), lk. 7—9.

armastusest hoolimatta oli kotti pista ja ära uputada lasknud, üksnes selle süü pärast, et õde ühte kirjutajat oli armastama hakanud."

3. Looduskirjeldised.

Looduskirjeldistel on kirjandusteoses mitmesugune ots-tarve. Kunstiline käsitlusviis nõuab, et nad oleksid tihedasti ühendatud teose tegevustikuga ning ei tunduks üleaarustena.

1) Loodus on sündmustikule tagaseinaks, s. o. iga sündmus toimub temale vastavas looduslikus ümbruses, kusjuures viimane kujuneb tihti tegelaste tunnete ja meeleolude saatjaks.

Näiteks Holtzi jutus „Jutt on see kooruke“: tekib armastus kevadel, suvel süveneb, sügisel kositakse, talvel peetakse pulmi. Sellega arvatavasti teadlikult märgitakse aastaaegade mõju inimese hingeellu. (Vt. ka „Luige Laose“ looduskirjeldisi, lk. 71).

2) Et tegevuspaigaga lugejat lähemalt tutvustada, kirjeldatakse enamasti teose algusel üksikasjaliselt vastavat *maastikku*. Need looduspildid on tavalisest ilma tundelise toonita. (Vt. Juhan Liiva „Varju“, A. Kitzbergi „Maimu“ algus).

3) Loodus etendab teoses saatuslikku ja juhtivat osa, tegevuse arengut tõkendades või edasi viies. Näiteks „Luige Laoses“ kujuneb tormine öö võimsa sõjalaeva hukku-misretkeks.

B. Teose vorm.

1. Luuletiste rütm (värsimõõt ja värsse).

Luules ehk seotud kõnes järgnevad korrapäraselt rõhulised silbid nõrgarõhulistele. Säärane seaduspärane rõhutõusude ja -languste vaheldus tekitab luules *rütmi*. Ka proosas esineb teatud rütm, kuid mitte nii järjekindlasti nagu luules.

Värsimõõt on rõhutõusude ja -languste seaduspärane järjestamine.

Värsimõõt moodustub **värsijalgadest**. Värsijalad koosnevad eesti luules rõhulistest (ˊ) ja nõrgarõhulistest (ˋ) silpidest.

1) Kahesilbilised värsijalad :

- a) *trohheus*, ˊ ˋ : õhtu, tõuseb.
- b) *jamb*, ˋ ˊ : ma siin, su naer.
- c) *spondeus*, ˊ ˊ : kuldseid, ootas.

2) Kolmesilbilised värsijalad :

a) *daktül*, $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$: lapsena, tantsivad.b) *anapest*, $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$: tule nüüd, kadund õnn.

Värsijalad ühinedes moodustavad **värsi**. Värsse nime-
tatakse värsijalgade arvu ja laadi järele.

a) Kuuejalgne jambiline värss ehk **aleskandriin**.

See pruut | on kau- | nis küll || see i- | sa on | küll ri- | kas
 $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ || $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$
 (R. Brocmann.)

Pikemad värsid, nagu aleskandriin jt., poolituvad **tse-
suuriga** (||) kaheks poolvärsiks.

b) Kaksikvärsi ehk **distihoni** moodustavad heksa-
meeter ja pentameeter kõrvuti esinedes.

Ükskord | oli üks | mees. || Ta | sündis | kosis ja | suri
 $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ || $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$
 Enam ma | temast ei | tea || Aga see | oli üks | mees
 $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ || $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$ $\underline{\quad}$
 (Fr. R. Faehlmann.)

2. Teose kõlaline külg (kõlakujundid).

Kirjanduses kasustatakse kõlaliste kaunistamisva-
hendeina mitmesuguseid kõlakujundeid.

a) *Onomatopoeetilised* sõnad jäljendavad loodushääli ja
avaldavad puhkevaid meeleliigutusi. Näit.: mühisema, suli-
sema; sir-sor; oh! ai-ai, tohoh. (Vt. näiteid „Luige Laosest“).

b) *Kordusrüümiks* ehk *refraäniks* kutsutakse sama laulu
salmide lõpul või alul korrapäraselt korduvaid sõnu või värsse.
Näit.:

Sapine viirastab kuu
lumiste väljade sõrval.
Varjutud teeääri puu.
Haledalt värava kõrval
koer ulub huu, ulub huu!
Kinni löödud elu uksed,
sõitvad, sõitvad surma suksed.

Sapine viirastab kuu,
tinedaks hõbetab õue.
Varjutab teeääri puu,
maailma mure me põue.
Koer ulub huu, ulub huu!
Kinni löödud elu uksed,
sõitvad, sõitvad surma suksed...
(G. Suits).

c) *Alliteratsioon ja assonants*. Üksikute häälikute vas-
tastikust samakõla kutsutakse alliteratsiooniks ja assonantsiks.

Alliteratsioon on sama *konsonandi* kordumine kahe
või mitme sõna alul.

Näit.: **Ke kannab kurja, kannab kulda** (Vanasõna 1660.);
Tule tenne Titerken (Rahvalaul 1702.);
Päsoke lendas kui Peiopoiois (Jutustis 1817.).

Assonantsiks nimetatakse pearõhuliste *vokaalide* samakõla ehk kordumist.

Näit.: **Och olcko Meele sees** (Kirikulaul 1656.);
Jubba tulleb issane kas tuppä (Valm 1787.).

d) *Riim* on kahe või mitme sõna sise- ja lõpphäälivate *kokkukõla* värsi lõpul. Riime nimetatakse silpide arvu ja asukoha järele.

I. 1) Ühesilbilised ehk **meesriimid**: *vend, end; tuli ju, õnnetu; projektsioon, soon.*

2) Kahe silbilised ehk **naisriimid**: *valu, talu; virre, kirre; su kruus, minu suus.*

3) Kolmesilbilised ehk **libisevad** riimid: *hukkunuid, tukkunuid; tumestab, jumestab; ilmale, silmale.*

4) Neljasilbilised ehk **ülilibisevad** riimid: *kisendada, sisendada; künkalisi, rünkalisi.*

II. Asukoha järele jagunevad riimid järgnevalt:

1) **Paarisriim**, a a b b, näit.:

Ke sääl laulap mulle **sisse**,
 Aknest mino magamisse?
 Vesitsirk nink laulu rästas,
 Keda ära minnä kästas.

(A. Adson).

2) **Ristriim**, a b a b, näit.:

Küll see tund on tuska **täis**:
 Räitsakrõske, rahe raske.
 Lind, kes säälpool aida **käis**,
 Peksab tilbu: „Laske, laske!“

(M. Under).

3) Muudel puhkudel esineb **segariim**.

3. Teose stiil.

Stiili all mõistetakse teose keele sõnarikkust, väljendusviisi omapärasust ja uudust, eriti aga stiilivahendite — kõne- ja lausekujundite — kasutamist kirjanduslikus teoses.

a. Kõnekujundeid.

Et kirjanduslikku väljendust elustada ja kunstiväärtuslikkust lisada, avaldatakse sageli teoseis mõtteid ja tundeid mitmesuguste kõnekujundite abil **ülekanavas** ja **piltlikus** tähenduses. Tarvitatavamaid kõnekujundeid on: võrdlus, metafoor ja epiteet.

a) *Võrdluses* asetatakse kirjeldatav asi või olukord paralleeli teise asja või olukorraga. Võrdlused algavad sõnadega: kui, nagu, nii kui jne. Enamasti piirdub võrdlus üksikute sõnade või lausetega, aga harukorral moodustab ta kogu luuletise ülesehituse, nagu Kr. J. Petersoni oodis „Laulja.“

Näit.: Kuu paistis otsekui küünal (Holtz);
 Läks peiupoiss nagu tuul (Mannteuffel);
 Pime öö laotas kui kaaren oma mustad tiivad üle mere (Suve Jaan);
 Su hele naer mu raamatute nukrust läbi lõikas kui järve aer (Suits);
 Nagu liblik hõljub naeratus sul ümber huuli (Under).

b) *Metafoor* ehk *ülekanne*. Metafooris **asendatakse** antud asi või tegevus teise asja või tegevusega, mis sisaldab näiliselt sarnaseid jooni eelmisega. Metafoori võib käsitada kui lühendatud ja kaudset võrdlust. Sõnaliikide alusel jaotatud metafooridest on tähtsamad — nimisõnalised ja verbaalsed ülekanded.

Näit.: 1) *Nimisõnalisi* metafoore:

Looja minemas... oled sa, sinitaeva silm (Kr. J. Peterson);
 Ikka mu tuvike veel armas ja kallid mul on (Faehlmann);
 Minu mõttekangas katki kärisend (Juh. Liiv);
 Kui tühjaks, lagedaks ka jääb mu elu-nurm (Suits).

2) *Verbaalseid* metafoore:

See jutt kohe üle küla veeres (Holtz);
 Taevas naeratab lootust (Faehlmann);
 Venis külakari üle mäe kodu poole (Suve Jaan);
 Lumi jalaste all ei kisenda enam, ta heliseb kui kannel;
 viimaks laulab kui kogodus kauges, kauges kirikus* (Vilde).

c) *Epiteet* on kaunistav lisandsõna, mis piltlikult ja meeleoluliselt kirjeldab asja põhilisi omadusi. Näit.:

Päev ju looja minemas tulipunase väravasse (Kr. J. Peterson);
 Kui tuletat piibuke meelde... igavest head (Faehlmann);
 Kaks kauge meelset silma (Suits);
 Punaõhetavad künnad (Tuglas).

b. *Lausekujundeid*.

Lausekujundeid on kirjanduses meeleolustamise vahendeiks. Nad moodustuvad ebatavalise ja tunde pärase lauseehituse kaudu. Iseloomulisemaid lausekujundeid on: sõnakordus, tunderõhulised küsi- ning hüüdlauseid ja kliimaks.

a) *Sõnakordus* suurendab väljenduse jõulisust ja intensiivsust. Sõnakordused võivad lauses esineda mitmesuguses asendis. Näit.: Laula, laula, linnukene (Kr. J. Peterson);

Tule tagasi veel — tagasi tule veel (Faehlmann);

Üks laevuke, lääb üle vee, lääb üle vee ja lainete (Juh. Liiv);

Oh oleks kujur nüüd, oh oleks sõnad värv (Suits).

b) *Tunderõhulised küsi- ja hüüdlauseid* väljendavad eriliselt hoogsaid tundeliigutusi. Küsilauseile on omane kahtlev toon, kusjuures nad eeldavad jaatavat vastust. Tunderõhulised hüüdlauseid algavad harilikult hüüdsõnadega: a h, o h jt.

Näit.: 1) Tunderõhulisi *küsilauseid*:

Kas siis selle maa keel

Taevani tõustes üles

Laulutules ei või

Igavikku endale otsida?

(Kr. J. Peterson.)

Kas tuuned kätt, mis kustunud päikese jälle süütab ja paneb ta uut teed taevatelgil käima?

(Faehlmann.)

2) Tunderõhulisi *hüüdlauseid*:

Oh! ma ei või kõik öelda, mis ma mõtlen... (Luce);

O, õpetatud maailm! (Kr. J. Peterson);

Tere õnnistatud isamaa! (Faehlmann).

c) *Kliimaks* kujutab väljenduse astmelist tõusu vähemalt suuremale. Näit.:

Lilleke on ilus,

Ilusam on minu

Roosike on kaunis,

Armsa Alo pale,

Kui ta pääle paistab

Kui ta roosihuuled

Päeva silmakene...

Laskvad laulu kuulda.

(Kr. J. Peterson.)

III. Antiikseid luuleliike.

a. *Ood*. Algselt tähendas ood kreeka kirjanduses lauldavat laulu. Seepärast on juhuluuletaja Brocmann oma pulmalauludki nimetanud oodideks. Kuid hiljem oodi mõiste kitsenes ja teda hakati käsitama kui ülistavat kiidulaulu. Esimesi oode kirjutas kreeka kirjanik Pindaros Olympia mängude kangelaste auks.

b. *Karjastelaulus* e. pastoraalis ülistatakse suurima ideaalina vaikest ja lihtsat karjuste elu kaunis loodusrüpes. Karjastelaulude isaks on kreeka lüüririk Theokritos, kuna nende sisu täiendas ja edasi arendas kuulus rooma kirjanik Vergilius.

c. *Epigramm* on vanim luuleliik. Alul esines epigramm pealkirjana e. mälestislausena kalmukivil, hiljem ta kujunes lühikeseks mõttesalmiks. Epigrammile on omane tabav ja kokkusurutud mõtteavaldis.

